ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
№ 1—2. 1944

Ակադ. Մ. Արեղյան

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏ[1]

1. Կենսագրություն.— *Մեր վերածնության նոր մտավոր հոսանքի առաջին արտահայտիչներից մեկն է և Հովհաննես (Սովհաննէս) Սարկավագ Վարդապետը։ Այս համբավավոր գրողի կենսագրության համար, ցավոք, սակավ տեղեկություններ ունինք, և եղածներն էլ մասամբ դեռ չեն ստուգված։ Այս մասին կխոսվի Ներքևում «Սարկավագ Վարդապետի կենսագրության շուրջը» վերնագրով մի հավելվածի մեջ։ Նա վախճանվել է 1129 թվականին. ծննդյան տարեթիվը հայտնի չէ։ Որովհետև նա մեռնելիս եղել է շատ ծեր, առնվազն 80—85 տարեկան, հետևաբար ծնված պիտի լինի մոտավորապես 1045—1050 թվականներին, հավանորեն ավելի ևս վաղ։ Ըստ Վարդան Արևելցու[2]- նա Փառիսոս գավառից էր, «ի քահանայական ազգէ»։ Արցախի այս գավառը մի ժամանակ եղել էր մի հայկական փոքրիկ քաղաքական կենտրոն, որ ունեցել էր իր առանձին թագավորները։ Կարսի Աբաս թագավորի (984—990 թ.) մայրն, ըստ Ստեփանոս Տարոնեցու[3], Փառիսոսի թագավորների քույրն էր, «քարեպաշտուհի ի բարեպաշտ ծնողացս»։ 1003 թ. «Իշխանքն Փառիսոսոյ, որ ի Հայկազեան ազանց բաւեալ մինչև ցՍենեքերիմ և ցԳրիգոր՝ սպառեցան մահուամբ։ Զորոց աշխարհն բաժանեալ հակառակութեամբ ի միջի իւրեանց արքայն Հայոց Գագիկ և Փատլուն ամիրայն Գանձակայ»։ Գանձակի ամիրան նվաճել է բնականաբար արևելյան դաշտային մասը, իսկ Հայոց թագավորին անցել են Վայոց Զորից դեպի հյուսիս-արևելք ընկած լեռնային գավառները. «Եւ տիրեաց նա [Գագիկ] յոլով բերդից և գաւառաց ի սահմանացն Վայոց ձորոյ, Խաչենոյ և Փառիսոսոյ»[4]։*

Թե որքան է տևել այս բաժանումը, այդ հայտնի չէ. բայց գրանով ոչ միայն չի մարել ազգային անկախության գաղափարն ու ոգին այն կողմերում, ուր կային միշտ տեղական հայ իշխաններ, այլ, ընդհակառակն, ավելի ևս վառ ու բորբոք է մնացել հանդեպ այլազգիների ոտնձգությունների։ Բացի այդ՝ շարունակ զարգացել է այնտեղ եկեղեցական մշակույթը,

---

[1] *Ակադ. Մ. Արեղյանի այս հոդվածը ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի հանձնարարությամբ նրա գրած «Հայոց հին գրականության պատմության» երկրորդ հատորի առաջին գլուխներից մեկն է, որ կարևոր ենք համարում տպագրել այստեղ։ ԽՄԲ.*

[2] *Մեծին Վարդանայ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա 1861, էջ 139։*

[3] *Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ 1885, էջ 298, 256, 283։*

[4] *Անդ, էջ 256։*

ինչ որ անպայման զորեղ ազդեցություն է գործել մանուկ Հովհաննեսի կրթության և բնավորության վրա, եթե միայն սուտ չլինի Վարդանի հաղորդումը, թե նա Փարիսոս գավառից էր։ Ալիշանը[1] գրում է, թե ինքն իսկ Սարկավագն «իր խոսքովը ... գրվածքի մը մեջ» ասում է իր մասին. «Ի նախնեաց բարեպաշտից և յիմաստուն ծնողաց բուսեալ, որք սնուցին զիս օրինօք հոգւոյն կենաց առնել քան ըստ բնութեան տածիւք խնամս յառ մանկունս. որովք յառաջնումն հասակին դաստիարակեալ՝ յոյս տայի քաջութեանս»։ Հովհաննեսի ծնողները, ուրեմն, առանձին խնամքով սնուցել և դաստիարակել են իրենց որդուն, ներշնչելով նրան բարեպաշտություն և դիտության, անպայման և հայրենիքի ու հայ ժողովրդի սեր։ Նա մանուկ հասակից արդեն իր բնատուր շնորհքով հույսեր է տվել իր ապագայի համար։ Ուսումը կատարելագործելու նպատակով, անշուշտ ծնողների որոշումով, նա մտել է Հաղբատի վանքը։

Հովհաննեսի մանկության և պատանեկության տարիներին Հայաստանի ամենադժբախտ ժամանակն էր։ Հայկական իշխանություններն իրար ետևից ընկնում էին, և երկիրը մատնվում էր ավերմունքի։ Այդ Հայաստանի հյուսիս-արևելյան կողմերը, ուր տիրում էին հայ թագավորներ և իշխաններ, ապա և Վրաց թագավորները, ընդհանրապես գեռ խաղաղ էին մնում։ Կենտրոնական Հայաստանում վանքերը հետզհետե խափանվում էին. ուսումն ու դիտությունն ևս ավերվող քաղաքներից վախչելով՝ ապաստանում էին երկրի համեմատաբար ապահով վայրերում, լեռնային ամուր ու խուլ անկյուններում։ Այստեղ գարձյալ վանքերն էին դառնում գրականություն մշակող։ Սանահնի ու Հաղբատի վանքերը, որոնք հիմնված էին 10-րդ դարում, վայելելով Հայոց Բագրատունի թագավորների, հետագայում նաև Վրաց թագավորների առանձին խնամքը, նվերներով հարստացել ու դարձել էին ոչ միայն բազմաթիվ կրոնավորների եղբայրանոցներ, այլ միաժամանակ նաև լուսավորության կենտրոններ իրենց անվանի գրագետ վարդապետներով։ Սկզբում Սանահնի վանքն է հռչակվում իր դպրոցով և գիտուն վարդապետներով, որոնցից Անանիա Սանահնեցին նշանավոր է հանդիսացել իր գրական երկերով[3]։ Սանահնից հետո սկսում է բարձրանալ Հաղբատի վանքը։

Տուղրիլ և Ալփասլան սուլթանների վայրագություններն արդեք չեն լինում, որ մեր պատանի Հովհաննեսը Հաղբատի (գուցե և Սանահնի) վանքի խաղաղ անկյունում ուսմամբ պարապեր և զարգացներ իր ընդունակությունները։ Նա այնտեղ խորը հմտանում է իր ժամանակի ոչ միայն եկեղեցական, այլև արտաքին դիտություններին, ինչպես և ճարտասանության ու քերթողության, և դառնում է մի շատ գովելի անձ իր ձեռ բերած ուսումով։ Նա մնում է նույն վանքում իբրև կրոնավոր և իր անխոնջ գործունեությամբ ու հռչակով բարձրացնում է իր վանքի անունը։

---

[1] Ցուցիկը հայրենեաց Հայոց, Ղ. Մ. Ալիշանի, Բ. հատոր, Վենետիկ 1870, էջ 284։

[2] Այս ցիտատը բերում է և Զարբհանալյանը «Հայկ. հին դպր. պատմ.» մեջ, ազբյուրը ցույց տալով «ուրիշ տեղ ևս» անորոշ բառերով ըստ հին վենետկյան սովորության։ Հետաքրքիր է իմանալ, թե Սարկավագն իր որ գրվածքի մեջ է գրել այն։

[3] Հաղբատ և Սանահին վանքերը (967—1300). Եր. ս. [Երվանդ ս. Տեր-Մինասյան]. «Արարատ» ամսագիր, էջմիածին 1901, էջ 271—277, 338—344։

Երևի, ինչպես կարծում են, Հովհաննեսը վաղ տարիքում ստացել է սարկավագության եկեղեցական աստիճանը, ուստի և «Սարկավագ» հորջորջը մնացել է նրա վրա իբրև սովորական անուն։ Նա բնականաբար ուներ նաև ժամանակի գիտական աստիճանը՝ վարդապետություն, որով և սովորաբար կոչվում է «Սարկավագ Վարդապետ»։ Նրան անվանում են նաև՝ «Իմաստասէր», «Մեծ Սոփեստեան Հաղբատայ»։ Նրա գերեզմանը, որ ցայժմ մնում է Հաղբատի վանքում, ունի այս տապանագիրը. «Արձանս այս՝ սեմական է[1] Սոփեստոսի Սարկաւագի»։ Այս «սոփեստոս» բառն առնվում է, հարկավ, իր հին հունական լավագույն իմաստով՝ իբրև իմաստուն, գիտուն, գիտնական, այլև ճարտասան, հարուստանության ու փիլիսոփայության ուսուցիչ։ Նա իր բանաստեղծության մեջ, որի մասին ներքևում կխոսվի, ինքն իրեն անվանում է «կիսակատար իմաստակ», այսինքն կիսակատար սոփեստես։ Շատ պարզ է, որ այս «Իմաստասէրն» ուսումնասիրել է նաև իմաստասիրություն։ Թե այսպիսի լովանդակությամբ երկեր էլ հորինել է նա, թե չէ, այդ չգիտենք։ Նրա մահից մոտ հարյուր տարի հետո ծնված, շատ տեղեկություններով գիտակ պատմագիրը» - նրա մասին գրում է. «Յոյժ իմաստուն էր այրն և աստուածային շնորհօք զարդարեալ. սորա բանքն ամենայն իմաստասիրական ոճով, որպէս զԵրիգորի Աստուածաբանի, և ոչ դեղջուկ։ «Մեծիմաստն գիտութեամբ քան զյոլովս և հանճարեղն յամենայնի՝ մտահարուստն Յոհանէս, Սարկաւագ կոչեցեալ», մեր այն վարդապետներից է, որ երբեք չի զոհացել իր իմացածով, այլ հարաֆան աշխատելով ձգտել է նորանոր գիտանքներ ձեռ բերելու։ Եվ իզուր չէ, որ նրա աշակերտ Սամուել Անեցին, առանց նրա անունը տալու, պարզապես կոչում է նրան «Վարդապետն մեծ», «Իմաստասէրն», «Իմաստասէրն աստուածային», իսկ ավելի ուշ՝ Կիրակոս Գանձակեցին մի տեղ նրան հիշում է լոկ «Աշխատասէրն» մականունով։ Նա ինքն էլ իր ներքևում վերլուծված բանաստեղծության մեջ իր մասին գրում է, թե ուսման ու գիտության համար շատ տարիներ զիշեր ցերեկ դեգերել ու տրնել է։

Կիրակոս Գանձակեցին (էջ 107 և հտ.) պատմում է նրա ընթերցասիրության մասին հետևյալ գրույցը. «Այնպէս փոյթ էր այրն յուսումն, զի պատահեաց յաւուր միում գնալ նմա յայրն, ուր զբեանն էին, և այլք ընդ նմա։ Իբրև ելին՝ որ ընդ նմայն էին, և փակեցին զդուռն, նա թաքոյց զանձն ի ներքս, այսպէս գիտելով նոցա՝ եթէ նախ եկ նա։ Իբրև անցին աւուրք բազումք ի վերայ, զարձեալ գնացին յայրն ի գլխոս ինչ, տեսին զնա և սքանչացան։ Հարցանէին զնա, թէ՝ «Մրպէս ապրեցար առանց կերակրոյ և ըմպելոյ։ Եւ նա եցոյց նոցա զգրեանն, զոր ընթերցեալ էր, և «Այս է, ասէ, իմ կերակուր և ըմպելի, զոր կերայ և արբի զաւուրս զայսոսիկ»։

Այսպիսի անդուլ աշխատանքով նա դառնում է բազմակողմանի հմտությունների տեր, մեծ գիտնական, փիլիսոփա մատենագիր, տոմարագետ, պատմագիր, ճարտասան հեղինակ կրոնական ներբողների, միաժամանակ և բնական գիտություններով պարապող ու բանաստեղծ։ Նրա գիտնականու-

[1] Այսինքն՝ հավիտենական կյանքի մուտքի սեռումն, չեմակալն է, որի վրայով պիտի անցնել հանդերձյալի մեջ մտնելու համար։

[2] Գաղութիւն Հայոց Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, Թիֆլիս 1909, էջ 104 և հտ.։

թյան հետ բնականաբար մեծանում է և նրա իմաստության համբավը և նյութ դառնում գրույցների։ Նա մենակ չէր. միաժամանակ կային և ուրիշ գիտնական վարդապետներ — նրա ընկերները։ Նրանցից հիշվում են՝ Ալավկա որդի Դավիթ, Թոքակերի որդի Գրիգոր. բայց Սարկավագ Վարդապետն ամենից բարձր էր։ Այս երեքն էլ, ասում է Կիրակոս Գանձակեցին, «էին յաշխարհէն Գանձակայ։ Եվ ապա (էջ 107) ընթում է, երեի Գանձակում լսած, հետևյալ գրույցը. «Դէպ եղև զի յաւուր միում նստէին երեքեան արքս սքանչելի, ելն անդ ոմն շինական այր մի և ասէ ցնոսա. «Երանի՞ որ գիտէ՞ իմաստնագոյն իցէ։ Զայս իբրև ծաղրական ասացս Պատասխանի ետ Թոքակերի որդին և ասէ. «Ես ասեմ քեզ. մինչդեռ էաք ի մերում աշխարհին, ես կտրող էի և կարող. իսկ Սարկաւագս՝ կտրել միայն գիտէր։ Իսկ այժմ սա կտրէ և կարէ, և բազում նկարս յաւելու ի վերայ։ Զայս առակաբար վասն իմաստութեան նորա ասացս»։

Նա իր շնորհն ու մեծ պատրաստությունն ամուլ չի թողնում. բացի այն, որ աշխատասիրում է շատ գրվածքներ, այլև անտարբեր և անհոգացող չի մնում ժամանակի հրատապ խնդիրների վերաբերմամբ։ «Սա գրագմաց փափաքելին, և ոչ ձեռնհաս, գնաստատ և զանշարժ տոմարն կարգեաց Հայոց՝ փոխանակ շարժականին և անհաստատնոյն. արար և միաբանութիւն ամենայն ազգաց տոմարի ընդ Հայոց»[1]։ Հայկական տոմարի այս կարգավորությունը Սարկավագ Վարդապետի նշանավոր գործերից մեկն է։ Հայոց թվականը, որ սահմանված էր Մովսես կաթողիկոսի օրով, սկսվում է 552 տարեթվից և շարժական էր։ Տարին հաշվում էին միշտ միայն 365 օր։ Նահանջ տարի չկար, որ չորս տարին մի օր ավելի հաշվեին, և տարին ունենար 366 օր։ Տոմարի այս թերությունը շփոթությունների տեղիք էր տալիս։ Արդ՝ Սարկավագ Վարդապետի ձեռով 1084 թվականից ընդունվում է անշարժ տոմարը նահանջ տարով։ Բացի այդ տարեգլուխը կամ Նավասարդի մեկը, որ տարիների ընթացքում հուլիսի 11-ից դեպի ետ շարժվելով՝ 1084 թ. ընկնում էր փետրվարի 29-ին, ըստ «սարկավագադիր» անշարժ տոմարի՝ նշանակվում է օգոստոսի 11-ին։

Սարկավագ Վարդապետի հոգացողության առարկա են դառնում ժամանակի համար կարևոր ուրիշ խնդիրներ ևս։ Այսպես, օրինակ, նա բանասիրական աշխատանքներ է անում, գտնելով և դյուրիմաց դարձնելով հին իմաստասիրական գրվածքները, աշխատելով ձեռք բերել ստույգ օրինակներ ոչ միայն արտաքին կոչված երկերի, այլև կրոնականների համար[3]։ Սաղմոսների թարգմանությունը փոփոխության է ենթարկված եղել կամ ազնատումով, կամ այլևայլ թարգմանություններով։ Այդ գրությունը շփոթության առիթ է տալիս եղել։ Սարկավագ Վարդապետը գրա առաջն առնելու համար՝ Հաղբատի վանքի գրանոցում որոնելով գտնում է հին թարգմանիչների գրած մի Սաղմոսարան և արտագրել տալով տարածում Հայաստանի բոլոր կողմերը, որպեսզի ամեն տեղ միատեսակություն լինի այդ երգերի նկատմամբ։ Եվ ուրիշ այսպիսի հոգացողություններ։

Նրա գործերից ամենակարևորը, սակայն, եղել է այն, որ նա իրեն վար-

[1] Անդ, էջ 104։

[2] Օրմանյան Մաղաքիա արքեպիսկոպոս, «Հայապատում», Կոստանդնուպոլիս 1912, էջ 569 574, 1306—1309։

[3] Ղ. Ալիշան, Ցուշիկք հայրենեաց Հայոց. Բ. հատոր, Վենետիկ 1870, էջ 286 և հաջ.։

դապետ միշտ հոժար է եղել ուսուցանելու. սիրով գրավոր պատասխանել է ուրիշների տված հարցերին, և որ գլխավորն է, ուսուցչություն է արել և պատրաստել է բազմաթիվ աշակերտներ, որոնց մի քանիսի գրական աշխատությունները գեռ մնում են։ Նա իր այս ժրաջան աշխատանքով մեծացրել է Հաղբատի գպրոցի անունը և, կարելի է ասել, որ ինքը պատճառ է դարձել այդ վանքի գիտական և ուսումնական փառավոր համբավի։

Այսպիսի բազմակողմանի ու բեղմնավոր գործունեության համար՝ ինքն, այս մեծ վարդապետը, վայելել է մեծ հարգանք ամենքից։ Այս «Վարդապետն սուրբ»,—ինչպես կոչում է նրան Սամուել Անեցին,—իբրև կրոնավոր ևս հայտնի է եղել իր «բարեբաստ քաղաքավարությամբ»—կենցաղավարությամբ։ Նույնիսկ զրույցներ են պատմել նրա սրբության մասին՝։ «Կարի յոյժ սիրէր զսա թագաւորն Վրաց Դաւիթ ... այնքան զի մինչ լսէր զգալուստ նորա, յոտն յառնէր ընդ առաջ նորա, և խոնարհեցուցեալ զգլուխն՝ խնդրէր ի նմանէ օրհնութիւնս»։

2. Երկերը։—Բազմաթիվ և ըստ բովանդակության բազմազան են եղել Մարկավագ Վարդապետի գրական գործերը, որոնք մասամբ երևան չեն եկել։ կան այնպիսիներն էլ, որոնցից հատվածներ են միայն հայտնի։ Նա հորինել է ներբողյաններ, մեկնություն, ճառեր, աղոթքներ, տոմարական աշխատություններ, խրատներ («Բան խրատու առ ուսումնասէրս»), տիեզերագրական և ուրիշ բնագիտական գրվածքներ և այլն[3]։ Շատ ցավալի է կորուստը նրա հորինած Պատմության (ըստ Երևութին՝ երկու գիրք), որ հիշատակում են հետագա գրողները, և որից հատվածներ է մեջ բերում Սամուել Անեցին[4]։ Նա գրած է եղել Սելջուկների պատմությունը սկզբից սկսած։ Տուղրիլի վեցտասն տարիներում, ինչպես և Ալփասլանի ու Մելիքշահի օրով կատարված դեպքերին նա ժամանակակից է եղել։ Մեզ հասած հատվածների մեջ ցոլանում է նրա վերաբերմունքն իր պատմած եղելություններին և նրա ճարտար ու բովանդակալից շարադրությունը պարզ, մշակված և արվեստավոր, միանգամայն և աղնիվ ոճով։ Ավելորդ չի լինիլ այստեղ բերել այն կտորը, որով նա բնութագրում է Մելիքշահին։ «Իբրև առնոյր զփառս իշխանութեան բարեբաղդն Մելիքշահ զկնի հօրն մահուան՝ Ալփասլան կոչեցելոյն, մեծապէս կարդօք յօրինէր զթագաւորութիւնն ըստ անուանն արդարև եղեալ արքայ արքայից։ Ոչ հետևեալ հօրն բարուց և կամաց, այլ յաւէտ մանաւանդ զընդդէմսն ախորժեալ. մինչ զի և մտահաճ եղեալ զնորայն բասրէր զիմացմունս, իբրև եղեալ հակառակ խաղաղութեան և կենաց մարդկան՝ արեամբ և զրկմամբ խանդացեալ։ Իսկ ինքն իմաստաբար քաղաքավարութեան կարգօք պատրաստէր զամենայն։ Արդ՝ խոհեմն այն և արի քան զյոլով ի թագաւորաց և քան զամենեսեան որ

[1] Կիր Դանձ. Պատմ. Հայոց, էջ 105 և հտ.։

[2] Անդ, էջ 105։

[3] Ղ Մ Ալիշան, Ցուշիկք հայրենեաց Հայոց, հատոր Բ. Վենետիկ 1870, էջ 278—307 «Մարկաւագ Սոփեստէս». էջ 299—300 երկերու

Դ. Զարբհանալյան, Հայկ. հին. գրբ. պատմ., Վենետիկ 1897, էջ 609—616։

Հ. Ոսկեան, «Հովհաննես Մարկավագի գրությունները», «Հանդէս Ամսօրեայ», Վիեննա 1925. էջ 118—126, 233—247. Անդ, էջ 27—39 «Հովհաննես Մարկավագի կյանքը», նույն հեղինակի։

[4] Սամուէլ քահանայի Անեցւոյ «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 97 և հտ. 115 և հտ. 119 և հտ.։

առ մեզք՝ ոչ այնքան տանէր հող՝ որքան արդարութեամբ առ ամենեսին վարիլ. զի մի ոք լիցի տրտում ի գրկելոց, և հպարտ՝ ի զուռզաց։ Էր և ազատաբարոյ և մեծախորհուրդ. այլ և տեսիլ մարմնոյն արժանի թագաւորութեան. ընդ որում հեզութիւն ի քաղցրութիւն բարուցն լծակցեալ առնէր սիրելի ամենեցուն. զոր միայն կոչեցից թագաւոր և փարթամ։ Սա ի զոյգն ժամանակի փոքր ինչ նուազ զրոլորս հնազանդէր տիեզերս, զորս այլք ի թագաւորաց ի բազում ժամանակս և կամ ոչ բնաւ։ Բայց ոչ այնքան պատերազմաւ և բռնութեամբ, որքան սիրով և քաղցրութեամբ։ Զի թէ սակաւ ժամանակաւ այնքան զօրեաց, կարծեմ թէ և ոչ Եւրոպէ կարէր ոչ տալ մուտս արքայութեան նորա, եթէ յոլովեալ էին կենաց նորա ժամանակքն։ Նրա մահից հետո,—ասում է,—«անպատմելի եղև խռովութիւն ամենայն ազգաց ... Եւ այսպէս բարիքն ի բաց վճարեցան ընդ խղման կենաց թագաւորին. որոյ երկիր և աշխատութիւնքն թագաւորական ուրոյն, և շահն և օգուտն՝ հասարակաց ամենեցուն, մեծամեծք և ընտրելիքն, մանաւանդ զխաղաղականն ասեմ զկեանս, և զանկարօտս և զանհակառակս»։

Այս մեծ հեղինակի գրական դեմքը լիովին կպարզվի, երբ նրա բոլոր երկերը, ինչ որ մնացել է, կհավաքվեն և իսկական դիտական եղանակով կհրատարակվեն ու բաղմակողմանի կուսումնասիրվեն։ Այն ժամանակ մենք կտեսնենք նրա հայացքները, թե ինչպես նա իր լուսավոր մտքով հաճախ բարձր է կանգնած եղել միջնադարյան թանձրամած խավարից, մի խուզախնդիր ու որոնող ոգի, ձգտող իրերը բնական ձևով բացատրելու, մաքառող ընդդեմ սնահավատի կամ, ինչպես ինքը գրում է, «առասպելական ստութեան», «հիմարների կարծիքների»։ Ալիշանը[1] նրա գլխագործներից,—ցավոք դարձյալ առանց հայտնելու, թե նրա որ երկերից,—բերում է երկու ցիտատ, ասելով, թե ինքը Սարկավագ Վարդապետն ուսումնական բաներ սովորելու և դրելու համար հայտնապես պահանջում է, թե «Ամենեին բազմահմուտ պարտ է զոլ ձեռնարկողին այսմ, ոչ միայն սրբոց և աստուածաշունչ գրոց, այլ և արտաքնոց»։ Ուրեմն պետք է տիրապետել ժամանակի ամբողջ գիտութեանը։ Բայց այդքանն էլ դեռ բավական չէ. նա պահանջում է նաև փորձով ստուգել գիտցածը. «Դարձեալ թէև սոքօք [կրոնական և արտաքին գիտութիւններով] կիրթ և վարժ, առանց փորձի՝ կարծիքն հաւատարմանալ ոչ կարասցին. և փորձն՝ հաստատուն և աներկրայ ... վասն զի ոչ է պարտ միայն հնագիտակ [= հին բաներն իմացող] լինել, այլ և ինքնարաւ [= ինքն իրեն բավական, ուրիշի անկարոտ] ըստ շնորհացն աստուծոյ»։ Ահա թե Սարկավագ Վարդապետը որպիսի արժեք է տալիս փորձին։ «Առանց այսպիսի հնարից գրող կամ խօսող գիտնոց խելքը՝ մեզադրելով կ'անուանէ. «Ոչ հանճար՝ անհանճարիցն»,—ավելացնում է մեր բազմահմուտ բանաստեղծ-բանասերը և շարունակում. «Արդ անտարակուսարար կրնանք ասել որ Սարկաւագ Վարդապետ շատ մեծ արդիւնք ունեցաւ այսպիսի ջանքով և գործերով, որոց բովանդակութիւնն է՝ ըլլալն իր ժամանակին և երկրին մէջ նորոգող ուսմանց և ընտիր ախորժակ մտցնող ինչ որ ԺԵ դարուն մէջ սկսան Եւրոպացիք՝ ինքը մետասաներորդին սկսեր էր, կամ թէ իրեն ժամանակակից դպրոցական ըսուածներուն հետ»։ Այս բնորոշումը շատ ճիշտ է։ Արդարև Բագրատունի թագավորների օրով արդեն,

[1] Ցուցիկք հայրենեաց, Բ., էջ 293։

Անիում, ինչպես տեսել ենք, մեծ ձգտում և ջանք կար գիտությունը նորոգելու հայերի մեջ և այդ ձգտման ու ջանքի ներկայացուցիչն էր Գրիգոր Մագիստրոսը, բայց իսկական կատարողը, գլուխ բերողը եղել է Սարկավագ Վարդապետը։ Նա շարունակել է Անի քաղաքի գործը, հավանորեն նաև այս քաղաքի ազդեցությամբ։ Եվ անհիմն չէ այն, որ Վրաց թագավոր «Դավիթ Շինողի պատմիչը (12-րդ դ.), խոսելով 1123—1125 թվերի միջոցին Թրիլիսում գումարված հայ-վրացական եկեղեցական ժողովի մասին, նշում է, որ ժողովին հայերի կողմից ներկա էին «բազմաթիվ եպիսկոպոսներ և վանքերի առաջնորդները, որոնք պարծենում էին նրանով, թե ինչպես հասել են ամենայն ուսմանց և գիտության դպրապետին»[1]։ Բա հայկական վերածնության առաջին փուլերի արդասիքն էր, բայց միայն այդ չէր։ Ապագան անշուշտ կհայտարերի Սարկավագ Վարդապետի գրական վաստակի ուրիշ կողմերն ևս և նրա լուսապսակ դեմքն ավելի ևս կպայծառանա։ Մինչ այդ՝ կանգ առնենք նրա երկու գործի վրա և որոշենք սրանց արժեքը մեր տեսակետով։

3. Հայրենասիրական գաղափարախոսությունը։—Ինչպես վերևում ասվեց, Սարկավագ Վարդապետը ժամանակակից էր Սելջուկյան թուրքերի, «արիւնախանձ Այփասլանի» և ուրիշների խժդժություններին և գրել էր նրանց պատմությունը։ Թե ինչպես են դրանք անդրադարձած եղել նրա Պատմության մեջ, և ինչպիսի զգացումով է վերաբերվել նա իր պատմած աղետալից իրակությունների և արդյոք նա էլ ողբեր հորինել է իր պատմածների առթիվ, մենք այդ չգիտենք։ Բայց որ իր ժամանակի թշվառությունը նրա մեջ ևս զորացրել է հայ հայրենասիրական ոգին, այդ հավաստի է։ Արիստակես Լաստիվերտցին, հարկավ, մենակ չի եղել իր հայրենասիրական ցավով. նա ներկայացուցիչն էր իր ժամանակի մարդկանց, որոնք լցված էին նման զգացումով։ Եվ այդ բնական է. ընդհանուր թշվառությունը մարդկանց միացնում է մի ընդհանուր կապով։ Զարթնում և աճում է ազգային ինքնագիտակցությունը. համազգային հայրենասիրության գաղափարն ու զգացումը, ծնվելով ժողովրդի դառնագետ վիճակից՝ հետզհետե ընդհանրանում է, ազգային միության օղակներից մեկը դառնում, անբաժան մնալով թշվառ ու տանջվող ժողովրդի վիճակի արդահատությունից. ահա թե ինչն է կազմում վերածնության շրջանի նոր ոգեբերդության էությունը սկզբում։ Քաղաքական կյանքի, հին անկախության և ազատության, ժողովրդի բարեկեցության կորուստը, ժողովրդի հայրենաթափ լինելն ու ցրվելը, նախ այս են ողբում Լաստիվերտցու հետ մեծ աղետից ցնցված ու խելաթափ։

Բայց երկրորդ սերունդն արդեն ուշարերում է. լոկ ողբը բավական չէր։ Եվ ահա ծնվում է ցրված հայ ժողովրդին ի մի հավաքելու և փրկելու ձգտումը որոշ գաղափարախոսությամբ, որի առաջին արտահայտիչը գրականության մեջ է մեծիմաստ Սարկավագ Վարդապետը։ Գիրակոս Դանձակեցին (էջ 105) հաղորդում է նրա մասին. «Սա գրեաց ճառս Ներսիսեանս ի մեծազօր արքայն Տրդատ, ի սուրբ հայրապետն Ներսէս, և ի սրանչելին

[1] Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Հովհաննես Սարկավագ Վարդապետ Հաղբատացու «Վասն շարժման և սասանութեան երկրի», ՍՍՌՄ Դիտ. Ակադ. Հայկ. Ֆիլիալ, «Տեղեկագիր», սերիա Ա. № 1, Երևան 1943 թ., էջ 76։

Սահակ և Մեսրոպ. արար շարական Ղևոնդեանցն քաղցր եղանակաւ և յարմար բանիւ, որոյ սկիզբն է այս՝ Պայծառացան այսօր սուրբ եկեղ. գրեաց և նոցա ճառս ներբողականս։ Նրա անունով մնում է և մի ներբողական Լուսավորչի, «հաճոյական ոճով և կիրթ հանճարով յօրինուած»[1]։ Որ Սարկավագ Վարդապետը ճառ, ներբողյան ու շարական հորինել է հայկական պատմական անձերի վրա, կարելի է ասել, որ զրանցով հիշեցնելով հայ անցյալը՝ նա ցանկացել է խրախուսել սրտաբեկ մարդկանց։ Ի պատիվ Ղևոնդյանց ոգած հոգևոր երգի[2] մեջ նա գրում է. «Հեղմամբ արեան սրբոց քոց հօտապետաց զեկեղեցւոյ քոյ ցրուեալ մանկունքս ժողովեա յուրախութիւն. ըղվարատեալս տրտմութեամբ և արտասուաց յորդանոս ըղխմամբ, փրկութեան մերոյ պարգևաց բաշխող»։ Նա խնդրում է, ուրեմն, որ Աստված հայ եկեղեցու ցրված մանուկներին, տրտմությամբ և հորդանոս արտասուքով վարատվածներին (իրենց տեղից, երկրից քշված, ցիրուցան եղածներին) ժողովի ուրախությամբ և փրկի։ Ցրված հայ ժողովրդին հավաքելու այս տենչն ու ձգտումն ահա դառնում է մի նվիրական իդեա ու աղոթք և շատ վաղ, Լաստիվերտցու կրտսեր ժամանակակից, Սարկավագ Վարդապետի ձևով մտնում մեր ժամերգության մեջ։ Այդտեղ դեռ չկա քաղաքական անկախության խնդիր, այլ միայն տառապանքից ազատվելու և Հայաստանում մնալու մի իդեա է այդ։

Սարկավագ Վարդապետի այս աղոթքը շատ փոքր, իր ձևով շատ հասարակ ու հետևակ բան է. բայց իր բովանդակությամբ մեծ ու վսեմ է և անկեղծորեն բխած լինելով իրականությունից, խորն ազդու է մանավանդ երբ իր «քաղցր եղանակով» երգվում էր եկեղեցում տառապյալ հավատացյալներից, առանձնապես նրանցից, որ դեռ երկար դարեր զգում էին իրենց վարատված լինելը և աչքերը կարոտով դարձնում էին դեպի իրենց բնիկ երկիրը՝ Հայաստան։

Այսպես՝ մեր բանաստեղծությունը, կրոնական զգացումից և հայրենասիրական ոգուց հետո, գտնում է արդեն իր կարևոր և մեծ թեմաներից մեկը, որ այլևս կրոնական չէ։ Ճիշտ է, դրա տոնը դեռ շատ տխուր է, բայց դա այլևս ոգը էլ չէ, այլ մի նոր բովանդակությամբ ու նոր ոգով մի երգ է, դարձյալ հայրենասիրական։ Եվ այսպիսի զարգացումը բնական էր. խիստ կրոնականից մի անդամով թռիչք չէր դարելի անել դեպի մաքուր աշխարհականը, աշխարհիկ կենցաղն ու սերը, քանի որ բանաստեղծները դեռ հոգևորական էին, իսկ հայրենասիրությունը նաև սրանցն էր։ Այսպիսի հայրենասիրական թեման միաժամանակ և այն դարի պահանջն էր։ Եվ քանի որ հայ ժողովրդի վիճակը նույնն է մնացել 11-րդ դարից մինչև առ ի 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակները, քանի որ կրկնվել են կոտորածներն և ժողովրդի վտարանդումը, ուստի և այդպիսի թեմայով երգը, անդամ աղոթքը, հարատևել և կրկնվել է մինչև 19-րդ դարում և դեռը։ «Ի՞մ սիրելի զաւակունքս կը թափառին ստար աշխարհ...». «Ցկայդ, որդեակք իմ սիրելիք...». «Մեր հայրենիք զիս կու կանչէ...». «Մինչ իմ որդիք, ո՛վ զի-

[1] «Քանանայութեան ճառը, ինչպես նաև ներբողական գովեստք ի ս. Լուսաւորիչն և ի Թարգմանիչս և Աղոթամատոյցն հրատարակեալ են ի Վենետիկ ի շարս Հայկական Սոփերաց 1853 թ.». Զարբ. Հայկ. դպր. պատմ. Բ., էջ 613, ծանոթ., այլև էջ 612։

[2] Շարական հոգևոր երգոց, Էջմիածին 1861, էջ բ «Յովհաննէս Վարդապետն Սարկաւագն զՂեւոնդեանց ԴՁ մանկունք՝ զՊայծառացար այսօրն»։ Տես էջ 581։

տէ... օտար աշխարհ հածում ենք», ահա 19-րդ դարի երկրորդ կեսին սիրված երգերի ընդհանուր կոդմը։ Դա իր բովանդակությամբ մի ամբողջ դրական տեսակ է, որ իր սկիզբն առնում է Մարկավագ Վարդապետի այն քան երևույթին անհնչան հոգևոր երգից։

4. «Բան իմաստութեան»։ Արվեստի ծագման նոր տեսությունը։—Մարկավագ Վարդապետի բանաստեղծություններից մեզում է միայն մեկը՝ «Բան իմաստութեան ի պատճառս զրօսանաց առ ձագն որ զաղօթանոցաւ նորա ճուռեղէր քաղցրաձայն որ կոչի սարիկ»[1]։ Այս մեծ (188 երկայն տողերով) քերթվածն իր ձևով ու բովանդակությամբ մի նշանակալից նորություն է մեր հին դրականության մեջ։ Եթե դա պատահմամբ վրկված չլիներ կորբստից, մեր նոր մտավոր հոսանքի զարգացման տեսությունը թերի կմնար։ Եվ ով գիտե՝ քանի այդպիսի արժեքավոր բանաստեղծություններ ոչնչացել են։

Այս երկն իր նյութով՝ բանաստեղծի և սարիկ թռչունի միջև փոխանակված մի տրամախոսություն է, որի մեջ թռչունը ներկայացուցիչն է արարածին բնության։

Թեման՝ արվեստի ծագման խնդիրն է, հատկապես երաժշտության ու բանաստեղծության, որոնք երկուսը հնումն սերտ կապված են եղել միմյանց հետ. բանաստեղծը երգի և՝ խոսքերը, և՝ եղանակը հորինողն էր, և՝ երգողը, այսինքն կատարողը։ Այսպիսի ստեղծող է եղել և Հովհաննես (Յովհաննէս) Մարկավագը, որ. ինքն այս քերթվածի մեջ իրեն անվանում է սարիկի արվեստակից, այսինքն՝ երգիչ։ Նա արվեստի ծագման մասին մի նոր տեսություն է առաջ բերել։ Մինչդեռ ըստ հին կրոնական հայացքի՝ արվեստի աղբյուրը «հայտնությունն» է, նա բանաստեղծությունը համարում է բնության նմանողություն և ներբողում է բնությունը։

Այսու հանդերձ, նրա այս քերթվածի ամբողջության գեղեցկություններից մեկն այն է, որ բովանդակության առաջխաղացությունը լինում է կրոնական առեչքի վրա, որը, սակայն, երկրորդական տեղն է բռնում։ Մի կողմից՝ իր գարից տարբեր և անկախ մտածողն է հանդիսանում, մյուս կողմից՝ ամեն ինչ պարուրված է կրոնական պարուրակով, որ բնական է այն ժամանակի համար։ Փիլիսոփա մտածողը գտնվում է իր ժամանակաշրջանի մեջ և ոչ նրանից դուրս, և այս տալիս է նրա երկին իրականության դրոշմ, որով և ավելի գրավիչ է դառնում այն։ Էական կրոնականը ոչ թե Ս. Գրքից առնված սակավաթիվ խոսքերն և ակնարկներն են, այլ քրիստոնյաների աչքին կարևորություն ունեցող մի քանի խնդիրներ,—որ են, այսպես ասած, «հայտնությունը», «սիզբնական» կամ «Ադամա մեղքը», որ իբր ժառանգաբար անցնում է բոլոր մարդկանց, Բաբելոնի աշտարակաշինության հանցանքը,—որոնց մասին բանաստեղծի տեսակետը ծավալվում է զլխավոր մտքի, թեմայի հետ զուգընթաց։ Առհասարակ քերթվածը հարուստ է բազմազան բովանդակությամբ, առլի է ուրիշ դրույթներով ևս, որոնք առաջին հայացքից թվում է թե կողմնակի խնդիրներ են, բայց դրանցով իսկապես պարզաբանվում է քերթվածի թեման։

[1] Տպագրված է «Բազմավէպ» հանդեսում, Վենետիկ 1847, էջ 221 և հետ. «Յովհաննու Մարկաւագի իմաստասիրի և վարդապետի ասացեալ Բան իմաստութեան ի պատճառս զրօսանաց առ ձագն» և այլն, մի նախորդող հմտալից հոդվածով՝ «Յովհաննէս Մարկաւագ», որ ունի «Հ. Ղ. Մ.» ստորագրությունը, որ է՝ «Հայր Ղևոնդ Մարգար», Ալիշանի հին ստորագրությունը։

Ըստ հին տեսության, ինչպես ասվեց վերևում, արվեստի աղբյուրը «հայտնություն»[1] է։ Արդ՝ դա, ըստ կրոնական հայացքի՝ այն գիտանքն է, որ աստված տալիս է կամ հայտնում է մարդուն այլևայլ գերբնական միջոցներով, կամ իր երևալովը նրանց, կամ հրեշտակի միջոցով։ Հայտնություն է և սոսկ աստվածային ներշնչումը. այսպես, օրինակ, կարծում էին, թե այդ ունեցել են Ս. Գիրքը գրողները, ուստի մեկնում այն կոչվել է «Աստվածաշունչ»։ Դա մի շատ հին կրոնական հասկացություն է. հոմերյան քերթվածների մեջ էլ աստվածուհին—մուսան է խոսում։ Մեր գրականության մեջ էլ նույնը երևում է. Դավթակ Քերթողն իր Ողբի սկզբում դիմում է «աստվածային բանի արվեստավոր հոգուն», ասելով՝ «յօրինեա իմաստիւ դտիրական երգմունս»։ Գրիգոր Նարեկացին էլ դեռ նույն կրոնական հայացքն ունի. նա, ինչպես տեսել ենք, իր Ողբերգության մեջ դիմում է աստծուն, ասելով.

Եղիցի հոգի [=շունչ] քո խառնեալ ի սա,
Շունչ զորութեան Մեծիդ միասցի
Ի քո ինձ շնորհեալ ստեղծարանութիւնս։

Իսկ մի ուրիշ տեղ նույն գրքի մեջ նա գրում է՝ դարձյալ խոսքն ուղղելով աստծուն.

Ի քէն ազդեցաւ գրել ինձ զսոսին։

Այսպես, հին կրոնական հավատալիքով՝ աստված ինքն է խոսել մարգարեների բերանով կամ «ի ձեռն մարգարէից»։

Չպիտի կարծել, սակայն, թե Սարկավագ Վարդապետը մերժում է ընդհանրապես հայտնությունը։ Այդ դեռ շատ վաղ էր նրա դարի համար, երբ իշխում էր մեծ բարեպաշտություն։ Նա ընդունում է կրոնական հայտնություններն իբրև ճշմարիտ եղելություններ և իր քերթվածի մեջ հիշատակում էլ է առաքյալներին եղած հայտնությունը վերնատանը հոգեգալստին. «որպէս և այլ տնտեսականքն». այսինքն՝ Քրիստոսի մարդեղության վերաբերյալ հայտնությունները, որոնք ասվում են նաև «տնօրինականք»։ Նա այդ հին տեսությունը չի ընդունում մարդկային արվեստի—երաժշտության ու բանաստեղծության նկատմամբ։

Ինչ վերաբերում է Սարեկի «բազմանվագ եղանակների պատճառին», այդ էլ, ըստ մեր իմաստասեր Սարկավագ Վարդապետի, հայտնություն է, բայց այսպիսի մի հասկացությամբ։ Երբ Սարեկն իր արվեստի ծագումը բացատրելու համար՝ ասում է Բանաստեղծին. «Արդ կոցի ի բնականին որոյ պարգևն է յայտնութիւն», այդ կնշանակի բնականի մեջ մնալու հետևանքով է տրվել նրան երգելու շնորհքը, կամ նրա արվեստի ներշնչումն «բնականի պարգև» է, արդի բառով ասած, բնատուր է։ Ուրիշ տեղ էլ քերթվածի մեջ Բանաստեղծն ասում է, թե սարեկ, սոխակ և այլն «Բնականաւն են պաճուճեալք»։ Այս կարգի «հայտնությունն», ուրեմն, ուրիշ բան չէ, բայց եթե մի բնական հատկություն։ Այստեղ էլ, ուրեմն, Բանաստեղծը շեշտում է բնականը, բնությունը, լինի արտաքին աշխարհն իր ամբողջությամբ, թե որևէ էակի հատկությունների միահամուռը, իբրև նրան իրեն հատուկ

[1] «Յայտնութիւն»—Révelation, Offenbarung, откровение.

բնությունը, ընդարձակ բնությունը։ Սարեկը երգում է «ըղձայրենին բարբառելով», այսինքն՝ նա երգում է ինչպես իր հայրերը, ինչպես իր սեռի թռչնիկներն իրենց ընդարձակ բնությամբ։

Մինչդեռ թռչնիկների երգեցողությունը բնածին է և ոչ-սովորական, այդպես չէ մարդկայինը։ Մարդս զարգանալով բարձրացել է մտավորապես, հեռացել է բնական վիճակից, ընկել է «ոչ-բնաւորս»—ոչ-բնական, անբնական վիճակի մեջ։ Հենց այդ պատճառով նրա արվեստն, ըստ Սարկավագ Վարդապետի, բնածին չէ, այլ նա այն սովորում է նմանելով բնությանը, բայց միշտ էլ ցած է մնում բնությունից։

5. Հորինվածքը։—Դժբախտաբար մեզ չեն հասել Սարկավագ Վարդապետի ուրիշ բանաստեղծությունները, որ տեսնեինք, թե ինչպես է գործադրել նա իր տեսությունը[1]։ Բայց հենց այս միակ քերթվածի մեջ էլ երևում է, որ նա իրրև քերթող կեղեցիկ հորինել գիտե։ Նախ տեսնենք, թե նա ինչպես է անդրադարձրել բնությունն ու իրականությունն իր այս երկի մեջ։ Գրիգոր Նարեկացին էլ, որ դեռ կանգնած է կրոնական հայացքի վրա, ունի բնության զգացում։ Նա բնությունն զգում է ներհայեցական—ինտուիտիվ կերպով։ Նա բնությունից վայրկենական տպավորություն ստանալով՝ անմիջական ծանոթություն է ունենում նրա մասին և այդ,—ինչպես և իր գիտակցության մեջ ծնված մի միտք կամ մի հուշիկ,—արտահայտում է բանաստեղծորեն ինքնարուխ և արագ ծագած պատկերներով։ Այսպես չէ Սարկավագ Վարդապետի համար։ Սա էլ, հարկավ, տպավորվում է բնությունից, բայց նրան մատչում է երկար դիտելով այն, խորհելով ու զատելով, ուսումնասիրելով և եզրակացություն հանելով նրա մասին։ Այսպես վարվում է նա իրրև իմաստասեր, և որովհետև նա միաժամանակ և բանաստեղծ է, իր այսպիսի հոգեկան գործունեությունը ձևավորում է բանաստեղծորեն։ Նա նախ մտածել է իր քերթվածի հիմնական գաղափարը—թեման և ապա ստեղծել է դրա համար պատշաճավոր սյուժետը—Բանաստեղծի իրեն և Սարեկի տրամախոսությունը։ Բայց այդ ստեղծումը կատարվել է ոչ սառն, անկենդան եղանակով, այլ ջերմ լիրիզմով հորինել է նա մի իմաստասիրական քնարերգություն։ Մեծ ճարտարությամբ նա ընթերցողի առաջ սփռում է իր մտածումներն ու զգացմունքները, և ինչպես լավ դիտել գիտե, նույնպես և գիտածը տալիս է մեզ։ Մանրամասնությամբ նկարում է Սարեկ թռչունը, միշտ ցույց տալով իր վերաբերմունքն առ նա։ Չկա քերթվածի սկզբում այլաբանություն, այլ մեր առաջ երևում է իրական երգեցիկ թռչունը, թեպետ Բանաստեղծը խոսքն ուղղում է նրան։ Մենք տեսնում ենք և իրեն Բանաստեղծին իր որոնող մտքով, միաժամանակ և կրոնավորին

[1] Սարկավագ Վարդապետի տեսության մասին այս եզրակացությունը ես եմ պարզել առաջին անգամ 1899—1900 թ.։ Այնուհետև նույնը կրկնել եմ հայոց հին գրականության դասախոսություններիս ժամանակ Էջմիածնում, Թբիլիսում, Բագուում և Երևանում։ Նույնը կա նաև 1923 թ. ուսանողների համար դասախոսություններիս ապակնկռված համառոտագրության մեջ, որ հրատարակված է «Մեռագրի իրավունքով», որ և 1941 թ տպվեց ՍՍՌՄ Գիտ. Ակադ. Հայկ. Ֆիլիալի «Մեռեկագրի» մեջ։ Արդ՝ 1940 թ Երևանում տպված մի գրքի մեջ աղբաբիմացի մեկը բառայի սեփականել է՞իմ եզրակացությունը։ Նա յուրացրել է նույնիսկ իմ ցավը՝ «ժբախտաբար մեզ չեն հասել...», և ուրիշ բաներ։ Ուստի խնդրում եմ ընթերցողներին, որ չկարծեն, թե ես զգվում եմ 1940 թ. տպված գրքից։ Ես քաղում եմ սեփական աշխատությունից, մի փոքր փոխելով նյութի դասավորությունը։ Աղբաբիմացն այս անդամ չի արել։

իր ազդեցությունն։ Նրա երկի գեղեցկություններից մեկն էլ հենց այս է, որ նա և՛ իրական թռչունի մասին է երգում, և՛ իր տեսության, այլև բանաստեղծության նյութ է դարձնում իր անձնականը։

Նրա քերթվածի մեջ ամեն բան ասված է պարզ ու հասարակ ձևով, սակավաթիվ պատկերավոր արտահայտություններով, սակայն այդ՝ իր պարզությամբ հանդերձ՝ ազդեցություն է թողնում իր հարուստ բովանդակությամբ, որ շարունակության մեջ հետզհետե ավելի ճոխանում և առլցվում է զանազան մտքերով, որոնց արտահայտության համար նա գտնում է բառեր ու խոսքեր մեծ փարթամությամբ, բայց ոչ ճոռոմությամբ։ Քերթվածն ազդում է նաև իր մեծավայելուչ ոտանավորով, որ մարդու լսելիքը շոյում է իր յամբական ռիթմով, որ և իր երկայն տողերով ու տողամիջի հատածներով ունի լուրջ բնավորություն և շատ պատշաճում է բովանդակությանը։ Այս չափը, հարկավ, Սարկավագ Վարդապետի ստեղծածը չէ. նույնով հորինել է Գրիգոր Մագիստրոսը, այն էլ միակերպ հանգերով. դա գալիս է ավելի հին ժամանակներից և գործածական է եղել նաև հետագայում[1]։ Սարկավագ Վարդապետն այդ կիրառել է մեծ աջողությամբ, առանց հանգերի։ Ինչպես են մեր ոտանավորներն իրենց հին ձևով։

Հետևենք քերթվածի բովանդակությանը, որով կպարզվի գլխավոր խնդրի դրումն ու լուծումն ըստ հեղինակին, ինչպես և Գերթողի մտածության ընթացքը և նրա երկի հորինվածքի ընդհանուր բնույթն ու գեղեցկությունը։ Իսկապես պետք է կարդալ և ուսումնասիրել քերթվածի բնագիրը՝ սրա գեղեցիկ ամբողջության մասին ճիշտ և լրիվ գաղափար կազմելու համար։ Ցավոք այստեղ չենք կարող մեծ հատվածներ մեջ բերել։

Քերթվածն սկսվում է դիմումով Սարեկին։ Եվ որովհետև հեղինակն իր ազդեցությունն է, հրավիրում է թռչնիկին գովերգելու արարչին։ Այնուհետև նա ամենայն մանրամասնությամբ, մի ամբողջ մեծ հատվածով (34 տող) վերլուծում է Սարեկի երգի թողած այլազան տպավորությունները. մեկ այս է լսում նա այդ երգի մեջ, մեկ՝ այն։ Ինչպես մի բնագետ՝ նա հաճախ ուշադրությամբ լսել ու դիտել և ուսումնասիրել է այդ թռչունին, ուստի և մեծ ճշտությամբ բնորոշում է և՛ թռչունի, և՛ նրա երգի այլ և այլ, իրար հակառակ հատկությունները։

Արթուն և զուարթուն թըռչուն հըսկող և բարբառող,
Գանչող և կարկաչող, ճըռճռուող ձայնող պաշտօնասէր...
Անմերձ և մօտաւոր, ուրախարար լսասիրաց.
Փաղցրաձայն դաշնակաւոր, որպէս կարծեմ, ըստ արուեստին.
Սաստկախօս և հարթավանկ, խանդաղատող և ողբերգակ.
Հրամայող և ողոքող, ըղխրատականաց ներազրող,
Սպառնայող և հեղախօս, զըգուող կոչող և հրաժարող.
Կականող և ձայնարկու, յոյժ խընդացող և գուարճացեալ։
Արդ դիշերըն քեզ ի տիւ, և խաւարն որպէս ըզլոյս...
Գիտոյիւք սրդաղունիւք իրք անճաշակ մարմին լըցեալ,
Նուազօրըն կերակրեալ որպէս ունող զայն զօրութիւն...

[1] Այս չափի մանրամասնություններ կարելի է տեսնել՝ Մ. Աբեղյանի «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ, Երևան 1933, էջ 341—351։

Թռչունի երգի գովքով հանդարտությամբ սահուն կերպով զարգացնում է նա իր նյութը և դիմում իր բուն խնդրին։ Բանաստեղծը լսելով Սարեկի երգը՝ հավիտակվում է դրանով և հարցնում, թե այն «արուեստիւ ամենահնար երաժիշտը» որտեղից է ստացել իր «քաղցրաձայն դաշնակաւոր» երգելու շնորհքը, քանի որ նա «անվարդ-սպետ» և ինքնուսումն է, ոչ մի ուսուցչի մոտ չի սովորել։

Ո՜վ պարոյ դու անձանձիր և կարաւիչ յորնանըւագ...
Արդ ուստի՞ ի՞ցէ՞ քեզ խոսել յայլալեզուս և յընտանիս.
Ե՛կ ուսա ինձ, զի ծանեայց, կիսակատար իմաստակիս.
Մի պատճառեր զանրանութիւն, դու յոգածայնրդ վերծանող.
Անյոգ ձայնիւ վարդապետեա՛, և ըստացի՛ր զիս աշակերտ։
Զի հատուցից քեզ փոխարէն ընդ ուսելոյ իմաստութեանն.
Արձակեալ քեզ ներրողեան թողից ըզկնի անապական,
Առ հանդերձեալըն ժամանակ անջնջելի քաջայարմար,
Յորդորականս և վայելուչս, յորմէ ոգոին իմաստնացեալք։

Այստեղ առաջին մասի մեջ հենց,—Քերթողն ինքն իր երկը մասերի է բաժանել,—գծվում են այս «իմաստության բանի» կարևոր կողմերը։ 1) գովաբանվում է բնությունն ի դեմս Սարեկի. 2) դրվում է նրա երաժշտական շնորհքի ծագման խնդիրը. 3) Քերթողը ցանկանում է, որ ինքը ի դեմս Սարեկի՝ դառնա բնության աշակերտ և սովորի նրանից, և 4) որ բնության աշակերտ դառնալով՝ նա անմահ, «անջնջելի, քաջայարմար» ներրողյան կթողնի ապագայի համար։

Երկրորդ մասի մեջ թռչնիկը պատասխանելով Քերթողի հարցին՝ ասում է, թե մարդիկ մեղանչել են և դրա հետևանքով ընկել են «ոչ բնաւոր»—անբնական վիճակի մեջ. մինչդեռ ինքը Սարեկը չի մեղանչել, չի կորցրել իր սկզբնական ունեցածը, մնացել է բնականի մեջ. ուստի իրեն տրվել է «յայտնութիւն»։

Վերևում արդեն բացատրվեց, որ այդ նշանակում է, թե Սարեկի երաժշտական արվեստը բնատուր է, բնածին է, ոչ-սովորովի ի տարբերություն մարդկայինից, որ «հայտնությամբ» չի ծագում։ Որպեսզի հնարավոր լիներ մարդկային արվեստի ծագումը համարել բնության նմանությամբ սովորովի, և ոչ հայտնությամբ, պետք էր հիմնավորել այդ, բացատրելով, թե մարդս զրկված է հայտնությունից։ Եվ ահա անհրաժեշտորեն մեջ է բերվել միջնադարյան մտածողության համար անխուսափելի մեղքը։ Մարդս իր գործած մեղքի պատճառով կորցրել է իր բնականը, բնական վիճակը. բնականը կորցնելով, զրկվել է հայտնության շնորհից. ուստի և մարդուս արվեստը չի կարող հայտնությամբ լինել։ Այսպիսով ժխտվում է հայտնությունն իբրև մարդուս արվեստի աղբյուր, և հնարավոր է լինում արվեստը համարել բնության նմանությամբ սովորովի։ Ահա թե որպիսի դրույթներով է մտածել մեր Քերթողը, դրույթներ, որոնց հավատացել է այդ կրոնավոր իմաստասերը, որոնք և անհրաժեշտ են եղել քերթվածի թեման բազմակողմանի լուսաբանելու և հիմնավորելու համար։

Սարեկի այս պատասխանը մեծ մասամբ վերացական բնավորություն ունի, համապատասխան արտահայտությամբ. բայց տրամախոսությունը կենդանացնում է նյութի բացադրությունը, տալով նրան շարժում։ Զևի և

բովանդակության նկատմամբ շատ գեղեցիկ և ուժեղ է առանձնապես երրորդ մասը, որի վերնագիրն է՝ «Իրաւացուցանէ Վարդապետն զդիմագրութիւն [=պատասխան] Զաղուն և առնու ոճ ամբաստանութեանն։ Բերխոդն ընդունում է Սարեկի պատասխանը, թե «բնականին ի բաց դրութիւնը» եղել է հանցանքի համար, բայց ավելացնում է, թե ինքն այդ դիտե «ի բնութենէ», այսինքն՝ այդ տեսակետին հասել է նա բնությունը դիտելով և դիշեր ցերեկ ուսման ու գիտության հետևելով։ Ուրեմն հայտնություն չունենալը մեղքի հետևանք համարելով հանդերձ՝ բացատրվում է նաև իրերի բնությամբ։ Բերենք այս կտորը։

Զայս ասաց պատճառ բազմանուագ եղանակացն
Թռչունքն քաղցրախօս ի հարցանելքն մեր ընդ...
Ինականին ի բաց դրութիւն վասն սղալման առ վնհագոյնսն
Նմանապէս են պատուհաս, որպէս գիտեմք ի քնութենէ,
Ուսայ ես դեղերմամբ ես ի բազմաց ամաց հետէ.
Զի տքնեցայ զօր ամենայն և զդիշերքն բովանդակ
Առ իմաստս ցանդութեամբ, նաև սիրովն որ առ հանճար,
Զայս ասաց և հաստատեաց որպէս կրնիք իւրոցն իրաց.
Յանդիմանեաց զմեզ ուղիղ, և ինքն օգովքն սրլացաւ,
Ի բարձրութիւն ոստոյն նըստաւ ըղհայրենին բարբառելով։

Սարեկը շարունակում է երգել, իսկ Բանաստեղծն՝ ընկնում է մտածմունքների մեջ։ Մեր աչքի առաջ պայծառ պատկերանում է գիտությամբ ու գրականությամբ պարապող իմաստասերն իր հոգեկան վիճակը վերլուծելիս։ Մենք տեսնում ենք խոհուն, գործունյա, հետազոտող ու հավատացող կրոնավորին, որ ոչ միայն շատ կարդացել է, այլև դիտել է բնությունը, զգացել է նրա վսեմությունը և աշխատել է ըմբռնել նրա վեհությունը, և նույնիսկ փանաքի, աննշան, գեղով անվայելուչ և անարդ էակների մեջ ներդաշնակություն տեսնել։ Նա նստած է իր խուցի «անապատի» մեջ, «որ հանդարտությամբ օգովիթ», որպեսզի իր իմաստությունն իզուր տրված չլինի իրեն, և ապարդյուն չանցնի իր մեծ ջանքը։ Բայց նրան տանջում է այն միտքը, թե ինքն իրեն մարդ մեղքի տակ է ծնված և բնականից զրկված։ Այս միտքը սևեռված է նրա ղլխի մեջ, քանի որ Թռչունը նստած է ծառի հզին ու երգում է, ու երգում հրավիրելով և իր «բնականի պարզևով» հանգիստ չի տալիս նրան, իսկապարում է նրան մտածելու և նույնիսկ ազոքելու։ Մերթ նա աչքը պտտեցնում է այս ու այն կողմ թռչկոտող Սարեկի կտրից, մերթ ուրախանում է՝ հառած ունկնդիր լինելով իր սիրած թևավորին, մերթ տրխրում է, հուզվում, մտածելով, թե Սարեկը «յանդիմանեաց զմեզ ուղիղ»։ Ապա ուրեմն անշահ է իր բոլոր դեղերանքը, քանի որ ինքը մի թռչնիկից անգամ ցած է գտնվում։ Բայց վերջը նա այն եզրակացությանն է գալիս, թե իր վերաբերմամբ անարդար է Սարեկի «հանդիմանությունը», քանի որ նրա ասած մեղքն՝ ինքը չի գործել։ «Մարդկանց մեջ պատահած բազմատեսակ հանցանքներն ինձ վրա ձգելով,—ասում է նա Սարեկին,—Դու ինձ նեղում ես առանց հոգնելու, իբր թե ինձնից մի ինչ գտած լիներիր։ Աղաղակելով ամբասանում ես ինձ, ինչպես զրկվածների սովորությունն է։ Սաստիկ մեղադրում ես ինձ հրապարակով դատավորի առաջ։ Կամ զուցե

գարծում ես, թե ես թշնամի եմ և իրրև օտար կովել եմ քո դեմ. ես՝ որ քեզ սիրում եմ՝ քեզնից տրտնջում եմ...»։ Այսպես նա չի հասկանում, թե ինչու ուրիշների մեղքերի համար ինքը պիտի պատժվի։ Այնքան խորասուզված է նա իր խոհերի մեջ, որ թանաքամանը թափում է իր գլխի վրա, ապա սթափվելով ինքն է ամբաստանում Սարեկին և հարցնում, թե ինչու նա անապատ չի քաշվում և այնտեղ երգում միայնության մեջ, ինչպես սոխակները, որոնց լսողները քիչ են. էլ ինչու է նա մարդկանց մեջ ապրում։ Իրենք այս մասի վերջից մի կտոր, որ շատ կարևոր է թեմայի տեսակետով։

Թէ ապրակ ես սոխակի՝ ասա՛ դու ինձ դիմադրութեամբ,
Ընդէ՞ր չունիս դու քեզ կայան յանապատի որպէս նորայն.
Երաժիշտ են և նոքա, բայց ցանկացան անապատի.
Դաշնականացն նուագքք ըղբացավայրսըն զարդարեն.
Սակաւուց եղև լըսել ըղբարեձայն երգատրութիւնն.
Բովեցան և գրգուեցան յորոց լուան ըղքաղցրավանպսն։
Ամփիոն այր Թեբացի և Արիոն Մրթենեանցի,
Որփեւս Թրակացի, այս երաժիշտք են մեծագովք.
Այլ նուազեալ առ նոքօք արք բնականաւն են պանուռնեալք,
Չի զարծի այսր արուեստի նոքա չունին ի բնուքենն։

Այստեղ զարձյալ հայտնվում է, որ արվեստի համար կարևորն է բնականը, բնությունը։ Բայց շարունակենք նրա դիմումը Սարեկին.

Մի և դու ես յայնցանէ զորոց լուար ըղպատմութիւնն,
Համարուեստ և անուանի, որպէս արդիւնրըն վըկային.
Բայց միով ես պակասեալ, զի չսիրեցեր ըզնդ նոսա կեալ
Եւ չարարեր անդ քեզ զաղարս, ուր և նոքա են տաւաղեալ։
Աստ գաս նստես մերձ առ ինձ իբր արուեստիւ ինձ յանպակից,
Բազմագեաւ երգարանաւ եղանակես և կաքաւես.
Հմերական տապիցըն չափ ինձ ծանուցեալ լինի բազմաց՝
Յոտանաւոր և ցուցական (?) ըստ քերթողացն տեսակի,
Կամ թէ ես աւելագոյն, որպէս թըւի ինձ գիտողիս.
Չի վարժումն և կրթութիւն ոչ ժամանեմ առ բնութիւն։

Երրորդ մասի այս վերջին տողերի մեջ քերթողական արվեստն իր ծագումով պարզապես բնության նմանություն ու արդյունք է համարվում և զորեղ կերպով շեշտվում է, որ բանաստեղծության աղբյուրը բնությունն է։ Վերջին մասի մեջ արդեն, ինչպես տեսանք, բանաստեղծը ցանկանում է, որ ինքը դառնա ի դեմս Սարեկի՝ բնության աշակերտ։ Այս երրորդ մասի մեջ նա ասում է, թե քերթողները նմանելով բնությանը սովորում են իրենց արվեստը, բայց չեն հասնում իրենց արվեստի նախագաղափար

[1] Հրատարակիչն այս հունական առասպելական երաժիշտների մասին գրել է հետևյալ ծանոթությունը. «Ամփիոն երաժիշտ յոյն՝ արքայ Թեբացւոց, որ և պարսպեաց զԹեբէ. կամ որպէս քերթողքն առասպելեն, ընար յԱզդոնէ ընկալեալ, և նորին նուազագն քաղցրութեամբ զբարիս շարժեալ ի շարս և ի գետեղումն պարսպացն ընթացուցանէր։—Արիոն քերթող և երաժիշտ ի Մրթենիա քաղաքէ Լեսբոսի՝ թուեալ ասի ընարան զդլփին մի, որ ապա դեղ տատեղաանուն դասեցաւ։—Իսկ Որփեւս երգիչ կամ քերթող էր անուանի, յորոյ ի լուր [1] էայնին գազանք ամենիք ընթանային, և կոդերք (=ձղեր) ծառոց ծափ գծափի հարկանէին։

բնությանը։ Այստեղ Քերթողը «բնությունն» բառը գործածելով Սարեկի փոխանակ՝ պարզ հայտնում է, որ այդ թոչունը քերթվածի մեջ հանդիսանում է բնության ներկայացուցիչ։

Չորրորդ մասի մեջ բանաստեղծն ավելի ևս պարզաբանում է նախորդ մասի մեջ արծարծված խնդիրները։ Սարեկը պատասխանելով Քերթողի հարցին, հայտնում է, թե մարդու հետ ապրելու խորհուրդն այն է, որ մարդը ստիպված լինի այդ կենակցությամբ տեսնելու, որ ինքը՝ մարդն անհավասար է նույնիսկ իր «ծառաներին», այսինքն բնությանը, որ, ըստ հին հրոնական հայացքի, ստեղծված է մարդուն ծառայելու։

Ընդ մեկ կենակցութիւն ձեզ չընտրողացը [զկենակցութիւն] առ
աստուածն,

Առ ծառայս անզուգութիւն՝ զանզուգութիւն մեծարողացդ։

Դարձյալ, ուրեմն, անհավասարություն («անզուգութիւն») բնությանը. անհավասարություն, հարկավ, արվեստի նկատմամբ, ինչ որ արդեն երկու անգամ ասված էր երրորդ մասի մեջ։

Մենք տեսանք արդեն, որ Բանաստեղծը երրորդ մասի մեջ չի ըմբռնում այն, որ ուրիշների մեղքերի (Ադամա մեղքի և աշտարակաշինության) համար ինքը պիտի պատժվի, և մի վայրկյան նա ըմբոստանում է Ադամա մեղքի դեմ և թվում է, թե նա պիտի մերժեր այն։ Բայց այդ հնարավոր չէր 11-րդ դարում՝ առանց ընկնելու Թոնդրակեցոց աղանդի մեջ, թերևս սրանից իրեն զերծ պահելու համար՝ նա այս չորրորդ մասի սկզբում Թռչունի բերանով կանգ է առել նույն խնդրի վրա՝ մեկնաբանելով հիշված մեղքերը և ավելի պարզելով՝ ինչ որ ինքն երրորդ մասի սկզբում ասել էր, թե մարդուս «բնականին ի բաց զբութիւնը» գիտե «զի բնութենէ» և իր ուսած գիտությամբ։ Այստեղ նա իր այս տեսությունը հիմնավորում է բանականորեն։ Մարդիկ, իբրև մտավոր ու բանական էակներ, իրենց ազատ կամքով աշխատել են բարձրանալ նախնական բնական վիճակից՝ «աստուածութեանըն ցանկալ», «առ գերակայն ամրառնալ», «հոխանալ» «յերկինս ելանելով». այս են եղել նախամարդու և աշտարակաշինության մեղքերը[1]։ Դրանով է, որ նրանք կորցրել են իրենց անմեղությունը։ Բանաստեղծն այսպիսի ռացիոնալիստական մեկնության ճանապարհ բռնելով հանդերձ, իբրև իր դարի զավակ, իր լռությամբ համակերպվում է աստվածաշնչյան գաղափարին ժառանգական մեղքի մասին։ Բայց նա չի կարողանում լռությամբ հաշտվել մի ուրիշ կրոնական մտքի հետ, թե իրենց «միշխանիս»—առաջին մարդու մեղքի համար դրախտից հանվելով պատուհասվել են և ավելի ևս դառն ճակատագիր ունեն մարդկանց «ծառայելու» համար ստեղծված անմեղ կենդանիները։ Բնության սիրահարը, որ Քերթվածի սկզբում հրճվանքով ներբողում էր իր սիրելի թռչնիկին, վերջում էլ նրա բերանով, իբրև բողոք այդ կրոնական հայացքի դեմ,—դրանով լռելյայն և Ադամա մեղքի դեմ,—անկեղծ կարեկցությամբ նկարագրում է թռչունների ծանր դրությունը.

---

1 Այս բացատրության համար նա նկատի է ունեցել Օձի հետևյալ խոսքը, որ ասում է Եվային խաբելիս. «Չի գիտէր աստուած թէ յորում աւուր ուտիցէք ի նմանէ, բանայցեն աչք ձեր, և լինիցիք իբրև զաստուածս՝ ճանաչել զբարի և զչար» (Ծնունդք Գ. 5)։ Իսկ Բաբելոնի աշտարակաշինության համար նկատի է ունեցել հետևյալը. «Եկայք շինեսցուք մեզ քաղաք և աշտարակ, որոյ լինիցի գլուխն մինչև յերկինս» (Ծնունդք ԺԱ, 4)։

Բայց և անմեղքս ընասեցաք վասըն ձերոյդ ժըպրհութեան,
Ի փառս ձեր մեք դոյացեալք և վասըն ձեր ապականեալք...
Եւ աղէտք վրշտալինք պարապատեն ըզմեզ յերկրի,
Խորշակք և ձրմերունք և պիտոյից պակասութիւնք,
Ցաւք և խոթութիւնք և տարաժամ մահու արկուածք...
Յորս աւելի մեք աշխատիմք՝ ոչ ունելով յարկս և քաղաքս,
Ոչ համբարըս մըթերեալս ի լիութիւն հարկաւորացն,
Ոչ դեղս և ոչ ըրժիշկս որով ցաւոց ախտ դադարէ,
Ոչ կակուղ ինչ կերակրիկ մեզ ի սփոփանըս դիւրութեան...
Զըրկումըն մեր ի ձէնջ, և դուք ըզմէնջ ամրաստանէք...

Հինգերորդ վերջին փոքրիկ մասը եզրակացությունն է.

Ճշմարտիւ զայս խօսեցաւ ըստ պատահմանցն հանդիպման,
Ըզրացատրեալ հոյլըս բանից իմաստարար բարբառելով.
Որով յաղթեալ մեզ իմաստնոցս և կարծեցեալ բանաստեղծացս...

Հաղթող է հանդիսանում, ուրեմն, բնության ներկայացուցիչը, «արուեստիւ երաժիշտն ամենահնար անվարդապետ», որ բուն արվեստավորն է, իսկական երգիչը, իսկ նրա «աշակերտ» և «արվեստակից» իմաստասերը՝ «կարծեցեալ բանաստեղծ», որ չի հասնում իր վարպետին—բնությանը։

6. Զգտում դեպի բնությունն ու ռացիոնալիզմ և դրա ազդեցությունը գրականության մեջ։—*Սարկավագ Վարդապետի «Բան իմաստութեան» քերթվածի բովանդակությունից, որի մանրամասնություններին վրա դիտմամբ կանգ առանք, պարզ երևում է, որ եղել է ձգտում դեպի բնություն և ռացիոնալիզմ կրոնի մեջ, որով գլխավոր նշանակությունը տրվում էր ոչ թե հայտնությանը, այլ բնության դիտողությունից բանականությամբ ձեռք բերած ճշմարտություններին։ Դրա արդյունքն է եղել արվեստի ծագման նոր տեսությունը և առհասարակ մի նոր արվեստի պահանջը։ Մեր իմաստասեր բանաստեղծը շատ աջող լուծել է կարևոր գրական խնդիրը, պնդելով, թե բանաստեղծը նմանում, հետևում է բնությանը, իրականությանը։ Այս հայացքը, որով արժեքը տրվում է բնությանը, այս արդեն մի մեծ նորություն էր մեր գրականության մեջ և կարող էր ծագել միայն վերածնության դարում։ Իրրև հետևանք այն նոր ոգու և ազատախոհության, որ առաջ էր եկել կյանքի մեջ։ Սարկավագ Վարդապետն այդ անդրադարձել է բանաստեղծության մեջ։ Բայց նա մենակ չի եղել այդպես մտածող։*

Այսպես ուրեմն՝ ինչքան էլ Սելջուկյան թուրքերի ավերածություններով քայքայվել է Հայոց աշխարհը, դարձյալ քաղաքային կյանքի պերճ զարգացումն անհետևանք չի անցել։ Նոր մտավոր հոսանքի առաջին արտահայտությունները, որ տեսանք կորստից փրկված երկերի մեջ, այդ ևս 11-րդ դարի համար խոշոր գրական երևույթ է իր նոր տեսակներով և նոր թեմաներով։ Հովհաննես (Յովհաննէս) Սարկավագ Վարդապետից հետո՝ 12-րդ և հետագա դարերում մեր բանաստեղծները, թեկուզ հոգևորական, այլևս չէին կարող գիտակցաբար չանդրադարձնել բնություն և իրական կյանք, և չերգել հայրենասիրությունն իր գաղափարախոսությամբ։

Բանաստեղծության մասին նոր հայացքն ազդում է և ձևի վրա։ Դրա անմիջական հետևանքը լինում է և այն, որ մեր բանաստեղծներն և

առհասարակ մատենագիրները թողնում են սեթևեթ շինծու ձևերը, անհասկանալի հնարանութիւններն ու ճոռոմ ոճը, որ մտել էր բանաստեղծության մեջ անցամ։ Պարզությունն ու բնական մտածողությունն սկսում են իշխել ընդհանրապես։ Դրականության մեջ երևան է գալիս 12-րդ դարում կենդանի խոսակցական լեզուն՝ միջին հայերենը, որ արդեն բավական հեռացած էր հին գրական լեզվից՝ գրաբարից։ Ստեղծվում են, ինչպես գրում է Սարկավագ Վարդապետը, ըստ բովանդակության և ըստ ձևի ավելի գեղեցիկ, «անապական», «առ հանդերձեալն ժամանակ անջնջելի քաջայարմար» քերթվածներ։ Այս է եղել ազդեցության արդյունքը բնության աշակերտի, մեր ոգեշնող իմաստասերի աշխատանքի, ինչպես և նրա պես մտածող նրա ընկերների, որոնց մեջ ինքը Սարկավագ Վարդապետը փայլել է իր մեծ սիրով առ բնությունը և այժմ փայլում է իր «իմաստության բանով», որ մի ներող է բնության։

ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋԸ

1. Որտեղացի և ով։—Այս նշանավոր անձի մասին կենսագրական տեղեկությունները տատանվում են։ Այստեղ գնենք նախ Վարդան Արևելցու հաղորդածը[1]։ «Էին և վարդապետ. յայնմ ժամանակի՝ Յովհաննէս, որ և Սարկաւագ՝ ի գաւառէն Փառիսոսայ ի քահանայական ազգէ, որոյ յիշատակք ճառագայթիցն փայլին մինչև ցարդ ի բանս իւր և ի նմանէ աշակերտեալսն.—Երեմիա, որ և Անդրեիկ, որ և զամս երեսուն չորակետ եղև, և այնչափ հլու եղեալ վարդապետին իւրոյ, որ ի սաստելն երբեմն, թէ՝ «լուռ լիր», զամս երիս ընդ այլ մարդ ոչ խօսեցաւ, բայց եթէ ընդ վարժիչս [այլ ընթերց. վարժիչն] իւր ի կարիս [վար. ի կարասիս, որ սխալ է].— և Սամուէլ երէց աշխարհի, որ զգաւազանն յօրինեաց զԲրոնիկոնին՝ Անեցին [այլ ընթ. Սամուէլ երէց Անեցին, որ...].— և նախ քան զսոսա Անանիա, որ զԱռաքելոսն համառօտեաց հրամանաւ կաթողիկոսին Պետրոսի՝ Սանահնեցին։ Իսկ Սարկաւագ [այլ ընթ. սուրբ] վարդապետն կացեալ ի ժիր մըշակութեան գաւուրս իւր՝ հանգեաւ ի հինգ հարիւր վեցսուն և ութ [ՇԿԸ =568 | 551=1119. Վենետկի տպագր. մեջ՝«հինգ հարիւր ութսուն և ութ= 1139.| թուին. և զկնի ամի միոյ՝ լծակիցն իւր Ալաւկայ որդին Դաւիթ, որ կանոնքն գրեաց գիւրահաս [այլ ընթ. որոյ կանոնքն է գիւրահաս. որ կանոնքն էր գիւրահաս].— և Թոքակերայ որդին կոչեցեալ աշակերտ նորին, և այլ արք ճգնաւորք ի Աղուանս, որպէս Պետրոս Խոնթկայ որդին և Յակոբ սքանչելին...Էին և կանայք թագաւորազունք կրօնաւորեալք կուսութեամբ ի Քորայրն՝ Խորասու և Մարիամ, առ որս գրէր սուրբ վարդապետն Սարկաւագ զգուշական խրատս»։

Ըստ Վարդան Արևելցու, ուրեմն, Սարկավագ Վարդապետը Փառիսոս գավառից է, քահանայական տոհմից, ինչպես և գրել ենք վերևում նրա կենսագրության մեջ։ Սխալ է ասել, թե «Վարդանի աւանդութեան համեմատ

[1] Մեծին Վարդանայ Պատմութիւն Տիեզերական, Մոսկվա 1861, էջ 159—160։ Մեր գործածածն այս է։ Վարդան Վարդապետ Մեծն, Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ 1862։ Այլն՝ ՀՍՍՌ Մատենադարան, համար 1770 Ձեռ. 63—64. ընդօրինակած է 1689 թ. Աստուածատուր գրիչը։

անոր հայրն ամուսնացած երէց մըն էր»։ Վարդանն այդպիսի բան չի հայտնել. նա գրում է՝ «ի քահանայական ազգէ». իսկ մեկը կարող է քահանայական տոհմից լինել նաև իբրև քահանայի թոռ, բայց աշխարհականի որդի։

Սամուել Երեց Անեցին գրում է[2]. «ի ՇՀԸ [=578+551=1129] թվին փոխի յաշխարհէս մեծ վարդապետն Սարգիս, որ է ի Փառիսոսոյ՝ որդի քահանայի միոյ, և աշակերտ սորա Երեմիա, որ և յասելն վարդապետին, թէ՝ «Լուռ լեր», զամս Դ. [=երիս] լուռ եկաց, ընդ միտս և ընդ աստուծոյ խօսէր, որ և Անձրև կոչեցաւ։ Եւ ընկերք սորա՝ տէր Խաչատուր և Գրիգոր և Յովհաննէս և Սամուէլ. ամենեքին սորա Անեցիք»։

Վարդան Արևելցու և Սամուել Երեցի գրածների բովանդակությունը նույնն է. վերջինիս հիշած «Գրիգորը»՝ առաջինի «Թոքակերայ որդին» է. ավելի են «Խաչատուր» և «Յովհաննէս» անունները։ Բայց այս էական չէ։ Ինչ որ Վարդանը գրում է «Յովհաննէս Սարկաւագի» մասին, նույնը Սամուելը դնում է Սարգիս անունով «մեծ վարդապետի» համար։ Եվ իսկապես եղել է Սարգիս անունով մի հայտնի վարդապետ, քանի որ Սամուելը (էջ 132) հիշում է նրա մահը։ «Ի ՇՁԸ [=588+551=1139] թվին ի ԺԷ. արեգ ամսոյ շարժմամբ կործանեցաւ Դանձակ քաղաք. և սուրբ վարդապետն Գրիգոր [=Թոքակերի որդին] և Սարգիս՝ ընկղմեցան, և եկեղեցին Հաղբատայ փլուզանի»։ Հիմա, ինչպես պիտի բացատրել, որ նույն բովանդակությունը պատմվել է երկու տարբեր անուններով։ Անհավանական է ենթադրել[3], թե «Սարկաւագ» անունն արտագրողների ձեռով դարձած լինի «Սարգիս». դի այս նկատմամբ մի մեծ դժվարություն կա։ Սամուելը քիչ հետո գրում է. «ի ՇՀԸ [=578+551=1129] ամին փոխեցաւ ի Քրիստոս մահուամբ վարդապետն մեծ որ Սարկաւագն կոչիւր՝ ի Հաղբատ». և ապա՝ «ի ՇՁ [=580+551=1131] թվին... ննջեաց յայսմ ամի լուսաւորիչ և սուրբ վարդապետն Դաւիթ Ալաւկայ որդիս։ Եթե «Սարկաւագ» անունն աղճատմամբ «Սարգիս» դարձած լիներ, ապա այլևս ինչու պետք է Սամուելը նրա մահը քիչ հետո երկրորդ անգամ հիշեր։ Պետք է ասել և հետևյալը։ Կիրակոս Դանձակեցին խոսելով երեք «սքանչելի» վարդապետների մասին, որ են՝ Սարկավագ Վարդապետ, Թոքակերի որդի Գրիգոր և Ալավկա որդի Դավիթ, ավելացնում է. «Սոքա երեքեանս էին յաշխարհէն Դանձակայ, ուստի և ես»։ Չի հիմնավորված ծանոթության մեջ գրված այս բացատրությունը. «Յաշխարհէն Դանձակայ» այս է՝ Արցախայ, որուն մեկ գաւառն ալ է Փառիսոս»։ Ըստ այսմ առանց այլևայլության նույնացրած է «Աշխարհ Դանձակայ» և Արցախ։ Ինչքան էլ քաղաքական սահմանները փոփոխական լինեին այն դարում և Դանձակի ամիրան, ինչպես տեսանք, 1003 թ. գրավել էր Փառիսոս գավառի մի մասը, բայց և այնպես Արցախը և ոչ իսկ Փառիսոս գավառը չէին կարող կոչվել «աշխարհ Դանձակայ», որ է Դանձակ քաղաքի շուրջն եղած գավառները։ Հավանական է կարծել, որ դանձակեցիները նշանավոր

[1] Հ. Ոսկեան, Յովհաննէս Սարկաւագի կեանքը. «Հանդէս Ամսօրեայ», Վիեննա 1925, էջ 28։

[2] Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց մինչև ի ներկայս, Վաղարշապատ 1893, էջ 128։

[3] Այսպես ենթադրում է Հ. Ոսկեան. Յովհ. Սարկաւագի կեանքը, «Հանդ. Ամս.» 1925, էջ 28։

[4] Հ. Ոսկեան, Յովհ. Սարկաւագի կեանքը. «Հանդէս Ամսօրեայ», Վիեննա 1925, էջ 28, ծան.։

վարդապետներին տեղական փառասիրությամբ կապած լինին իրենց կոդմերի հետ։

Այսպիսով դեռ բացատրության կարոտ է մնում Հովհաննես Սարկավագ Վարդապետի որպեսզի լինելը։ Այդ կպարզվի միայն այն դեպքում, երբ երևան գան այնպիսի ձեռագրական ընթերցվածներ, կամ այնպիսի գրական հիշատակարաններ, որոնցով կստուգվի, թե արդյոք Սարկավագ Վարդապետն է Փառիսոսից, թե Սարգիս վարդապետը, ինչ որ հավանական եմ համարում։ Սամուել Անեցու ժամանակագրության այդ մասի մեջ, կարծում եմ, ազնատում չկա ըստ վերևում բացատրածի[1]։

2. Երբ է վախճանվել նա։—Կասկածի տակ է դրված Սարկավագ Վարդապետի և մահվան թվականը, որ է 1129 ըստ Սամուել Երեցի և ըստ Կիրակոս Գանձակեցու։ Վարդան Արևելցու ձեռագիրների մի մասի և Մոսկվայի հրատարակության մեջ է՝ ՇԿԸ [=568+551=1119] թվականը, իսկ Վենետիկի տպագրության մեջ՝ «հինգ հարիւր ութսուն և ութ» [=588+551=1139], և ծանոթության մեջ՝ «Հին Օ. ՇԿԸ, որ է հինգ հարյուր վաթսուն և ութ։ Այլ ժամանակագիրք՝ ՇՀԸ ասեն, որ է հինգ հարիւր եօթանասուն և ութ [=1129], որ ուղղագոյն թուի» (էջ 121)։ Հայտնի բանասեր Կ. Կոստանյանցն իր մի հոդվածի մեջ[2] ընդունում է Վարդանի որոշ ձեռագիրների մեջ եղած 1139 թվականը, և որովհետև թե ըստ Վարդանի և թե ըստ Կիրակոսի մի տարի հետո վախճանվել է Ալավկա որդի Դավիթը, ուրեմն, ըստ Կոստանյանցի, նրա մահն ընկնում է 1140 թվին։ Նա այդպես դատում է նկատի ունենալով հետևյալը։ Կիրակոս Գանձակեցին Աղվանից կաթողիկոսների մասին գլխի մեջ հիշելով նրանց անուններն ու կաթողիկոսության տարիները՝ էջ 188 գրում է. «և տէր Ստեփանոս՝ ամ մի և կէս, ի սիս պատանեկութեան վախճանեալ ի ՇՁԸ [=588+551=1139] ամի թուականին Հայոց։ Դրանից հետո Կիրակոսը պատմում է, թե Հայոց Գրիգորիս կաթողիկոսի ժամանակ քսան և հինգ տարի թափուր է մնացել Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը. «Ապա մանուկ մի էր յազգէ կաթողիկոսացն Դագիկ անուն, որդի Դէորդեայ, զոր անուցին և ուսուցին, և իբրև ի չափ հասաւ մանուկն, ապա գրեն թուղթ մաղթանաց Գրիգոր վարդապետն՝ որդին Թոքակերի, և Դաւիթ՝ որդի Այօկայ, և այլ աշխարհն Աղուանից, առ մեծ հայրապետն Հայոց Գրիգորիս... զի ձեռնադրեսցէ զնա եպիսկոպոս։ Նա ձեռնադրվում է եպիսկոպոս, հետո՝ կաթողիկոս։ Այս կատարվում է նույն 1139 թ., որովհետև սույն տարին սաստիկ երկրաշարժ է լինում, կործանվում է Գանձակ քաղաքը, «և շնորհօքն աստուծոյ ապրեալ եղև նորընծայ կաթողիկոսն, բայց մեռաւ ի շարժմանէն մեծ վարդապետն Գրիգորս[3]։ Արդ՝

[1] Այս խնդրով զբաղվելուս միջոցներին Աշ. Աբրահամյանից իմացա, որ Փիրղալամյան վարդապետի ժողոված հիշատակարանների մեջ տեղեկություն կա Սարկավագ Վարդապետի կենսագրության մասին։ Այդ հիշատակարանների ժողոված ուն պահվում է Պետ. Ձեռագրատանը (Մատենադարանում)։ Խնդրեցի տեսնել Սարկավագ Վարդապետի վերաբերյալ հիշատակարանը, բայց Մատենադարանի դիրեկտորը, գիտության համար անընդունելի մի պատճառանքով (թե Աշ. Աբրահամյանի հետ պայման ունի կապած...), գլացավ այդ ժողոված ուն ցույց տալ ինձ, և ես չկնդեցի այդ մասին։ Մեկ օր, երևի, լույս աշխարհ կընկնի այդ հիշատակարանը Սարկավագ Վարդապետի մասին. բայց ինձ համար դրանից օգտվելը, գուցե, այլևս ուշ լինի։

[2] «Ազգագրական հանդես», ԺԴ գիրք, 1906, էջ 105 և հտն. «Դավիթ Ալավկա որդի»։

[3] Կիր. Գանձ. Պատմ. Հայոց, էջ 188 և հտ.։ Երկրաշարժի մասին նաև էջ 108. այլև Սամուել, էջ 132։

մի կողմ թողնելով Կ. Կոստանյանցի մի քանի ուրիշ անհիմն ենթադրությունները՝ առնենք միայն հետևյալը։ Որովհետև Ալավկա որդի Դավիթը մեկն է 1139 թ. Հայոց Գրիգորիս կաթողիկոսին թուղթ գրողներից, «հետևվարար Նրա մահը չէր կարող հանդիպել 1140 թվից առաջ, պետք է հավանական համարվի Վարդանի ցուցումը, թե Սարկավագ Վարդապետի մահը եղել է 1139 (ՇԼԸ) թվին։ Ըստ այմ՝ Դավթի մահը պատահել է Սարկավագ Վարդապետից մի տարի հետո, 1140 թվին»։ Սույն թվականը Դավթի մահվան համար, անշուշտ, Կոստանյանցից առնելով, ընդունում է և Ա. Սամուելյանը[1]։ Այս խնդիրը, սակայն, այդպես հեշտ չի լուծվում։

1. Սխալ է ոչ թե Կիրակոսի և ուրիշների հիշած 1129 թվականը, այլ այն տեղեկությունը, թե ժանուկ Դագիկի համար թուղթը գրվել է և Դավիթ վարդապետի մասնակցությամբ։ Այս դեպքից ավելի քան հարյուր տարի հետո, երբ գրել է Կիրակոսը, ճիշտ հիշողություն պահված չէր լինել գանձակեցիների մեջ, Նրանք կարող էին՝ չիմանալով թե երբ է մեռել իրենց նշանավոր հայրենակից Դավիթ վարդապետը, սրա անունն էլ կապել հիշված թղթի հետ, և Կիրակոսն այդ գրույցը լսելով՝ այդպես էլ գրի է առել, առանց ուշ դարձնելու, որ ինքն իր գրքի մեջ (էջ 107) Դավթի ժամն արդեն գրել էր 1130 թվին, Սարկավագի մահից մի տարի հետո։

2. Կ. Կոստանյանցն այնպես է գրում, իբր թե «Վարդանի ցուցումն» է 1139 թվականը. բայց այս տարեգրի ուրիշ ձեռագիրների մեջ, ինչպես վերևում ասվեց, է՛ 1119 թվականը։ Այդ ցույց է տալիս, որ Նրա ձեռագիրների մեջ Սարկավագ Վարդապետի մահվան թվականն աղճատված է։ Այդ կարող էր լինել 1129, ինչպես է՛ Սամուել Անեցու Ժամանակագրության և Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության մեջ։ Վերևում տեսանք, որ ինչ որ Վարդանը գրում է Սարկավագ Վարդապետի մասին, նույնը Սամուել Անեցին գրում է Սարգիս վարդապետի համար։ Արդ՝ Սամուելև այս վերջինի մահը դնում է 1129 թվին։ Պետք է կարծել, որ Վարդանի մեջ գովանդակության նույնության հետ՝ թվականն էլ նույնն է եղել, որ հետո աղճատվել է։ Այդ հաստատվում է հետևյալով։

3. Ժամանակագիրները, որոնց թվի մեջ և Վարդանը, հորինում են տարեթվերի կարգով։ Նա էջ 154 և հան. (Մոսկվայի տպագր.) հիշում է 565 (=1116) թվականը, հետո՝ 567 (=1118 թ.), ապա «ի գալ տարւոյնն, այսինքն հաջորդ տարին, ուրեմն 1119 թվականը։ Այնուհետև նա առանց թվականներ հիշելու պատմում է մի շարք եղելությունների մասին, որոնց թվականները գիտենք այլ աղբյուրներից. այդպիսիք են՝ Վրաց Դավիթ թագավորի տիրելն Անի քաղաքին, որ կատարվել է 1124 թ., Արլսուարի որդի Փատլունի տիրելը նույն քաղաքին, որ եղել է 1126 թ.։ Ապա Փատլունի մասին մի երկու բան պատմելուց հետո՝ նա խոսում է Սարկավագի և մյուս վարդապետների մասին, այսինքն՝ գրում է այն հատվածը, որ բերվեց վերևում («Էին և վարդապետք յայնմ ժամանակի»—որ է Դավիթ թագավորի և Փատլունի ժամանակին), և այդտեղ Սարկավագի մահը գրված է, ըստ որոշ ձեռագիրների, 1119 թ., իսկ ըստ այլ ձեռագրի՝ 1139 թ.։ Արդ՝ այդ երկու թվականներն էլ աղճատված են. պետք է լինի 1129, որովհետև դրանից հետո հիշում է Փատլունի մահը «ի հինգ հարիւր եօթանա-

[1] Ա. Սամուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմությունը, Երևան 1939, էջ 74։

սուն և ինն [=1130] թուին, և հետո պատմում է դեպքեր՝ հիշելով 1131 թվականը, ապա՝ Դանձակի երկրաշարժը 1139 թվին, և այսպես շարունակում է կարդով հիշելով 1141, 1145 և այլն։ Բանի որ նա պատմում է Փատլունի մասին 1126—1130 թվականների մեջ ընկած դեպքեր, սպասելի էր, որ Սարկավագի մահվան տարին նա դներ վերջին երկու թվականների միջև, ուրեմն 1129 թվին, և ոչ թե ետ դառնար մինչև 1119 թվականը, կամ թե թռչեր առաջ մինչև 1139 թվականը, և ապա դարձյալ ետ դառնար 1130 թվին, Փատլունի մահվանը, և այլն։

4. Կա մի ուրիշ հանգամանք էլ, որ պետք է ուշադրության առնել։ Հայոց տոմարի նորոգումը եղել է 1084 թ. Սարկավագ Վարդապետի ձեռով, ուրեմն, եթե նա մեռած լինի 1139 թ., նրա մահից հիսուն և հինգ տարի առաջ։ Եթե նա մեռած լինի, դիցուք, խորին ծերության ժամանակ՝ 80—85 տարեկան, տոմարի նորոգման թվականին նա պիտի լիներ 25—30 տարեկան։ Բայց նախ քան 1084 թվականը պետք է առնվազն մի հինգ տարի միջոց լիներ, երբ մի կողմից՝ Սարկավագ Վարդապետն աշխատեր այդ գործի վրա, և մյուս կողմից՝ մտքերը պատրաստեին այնպիսի մեծ փոփոխություն ընդունելի անելու համար. որովհետև խնդիրը միայն շարժական տարին անշարժի վերածելը չէր, այլ պետք էր Նավասարդի 1-ը փետրվարի 29-ից տանել հուլիսի 11-ի վրա, և սրբերի տոնակատարության օրերն ըստ այնմ փոփոխության ենթարկել։ Ասա՝ 1084 թվականից մի չորս-հինգ տարի առաջ, ըստ վերևի հաշվի, Սարկավագը պիտի լիներ 20—25 տարեկան։ Դժվար է ենթադրել, թե այս տարիքի մի երիտասարդ, ինչքան էլ նա ընդունակ լիներ, այնքան մեծ հեղինակություն ունենար, որ կամ իր սեփական նախաձեռնությամբ, կամ ուրիշների հանձնարարությամբ ձեռնարկեր այնպիսի պատասխանատու գործը և գլուխ բերեր այն՝ ընդունելի դարձնելով ուրիշներին[1]։ Իսկ եթե նա վախճանված լինի 1129 թ., ապա ուրեմն 1084 թվից մի հինգ տարի առաջ նա կլիներ 30—35 տարեկան, և այդ տարիքին կարող էր արդեն հեղինակավոր ու ազդեցիկ լինել և ձեռնարկել այդ գործը, այսինքն 1084 թվականից առաջ նախապատրաստել տոմարագիտական հաշիվները։ Բայց այս չի նշանակում, հարկավ, թե նա 1084 թվականից հետո էլ չի զբաղվել նույն գործով և այդ մասին գրավոր աշխատանքներ թողել։

Վերջապես՝ 5. Պետք է նկատի ունենալ և հետևյալը։ Սարկավագ Վարդապետի կենսագրության մեջ տեսանք, որ, ըստ Կիրակոս Դանձակեցու հաղորդածին, նրան շատ սիրելիս է եղել Վրաց Դավիթ թագավորը (1089—1125 թ.) և նրա օրհնությունն է խնդրելիս եղել։ Նույնը բավական նման ձևով պատմված կա և «Վրաց տարեգրության» (Տարթլիս—ցխովրեբայի) 12-րդ դարում կատարված հայերեն թարգմանության վերջաբանի մեջ, ուր ասված է նաև, թե թագավորը «նստէր ընդ նմա և փարէր զպարանոցաւ նորա, և նա ասէր. «Լուծեալ եմ և հոտեալ ի ծերութենէս, ի բաց զնա յինէն, զի մի աշխատ լիցիս։ Եւ թագաւորն համբուրէր և

[1] Թեպետ և մեր ժամանակագիրները չեն հիշում, բայց անպայման անհրաժեշտ պիտի լիներ իշխանության հաճությունն այդ գործի համար, և հավանորեն այն եղել է Անիում նստող Բարսեղ եպիսկոպոսի կողմից, որ 1081 թ. Հաղբատի վանքում ձեռնադրվել է կաթողիկոս։ Հավանորեն այս թվականներին էլ հանձնարարվել է Սարկավագին գլուխ բերել այդ գործը։

ասէր. «Անպակաս լիցի հոտս այս յինէն, հայր պատուականդ»։ Արդ, եթէ այսպիսի մի դեպք պատահած լինի,—ինչ որ շատ հավանական է,—այն էլ թեկուզ Վրաց այդ թագավորի վերջին տարում, 1125 թ., այն ժամանակ արդեն Սարկավագ Վարդապետը շատ ծեր պիտի լիներ, մոտավորապես 80—85 տարեկան։ Իսկ, եթէ նա վախճանված լինի 1139 թ., ուրեմն այդ դեպքից (1125 թվից) հետո 14 տարի էլ պիտի ապրած լինի և մեռած 94—99 տարեկան հասակում, ինչ որ հավանական չէ, քանի որ նա 1125 թ. արդեն,—եթէ ոչ սրանից առաջ,—«ծերությունից լուծված և հոտած» է եղել։

Հիշված բոլոր պարագաներն ապացույց են, որ Սարկավագ Վարդապետը վախճանված է 1129 թ. և ոչ թե 1139-ին։

ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՍԱՐԿԱՒԱԳԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ ԵՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՍԱՅԵԱԼ ԲԱՆ ԻՄԱՍՏՈՒԹԵԱՆ Ի ՊԱՏԱՀԱՌՍ ԶԲՕՍԱՆԱՑ

Առ ձագն որ զալօրանոցաւ նոցա ձուսեալ։ Բաղդրաձայն որ կոչի սարիկն։

ԱՐԹՈՒՆ և զուարթուն թըռչուն հրսկող և բարբառող,
Կանչող և կարկաչող, հրճուող ձայնող պաշտօնասէր,
Արդ եկ ինձ մերձ ի զովութիւն զի արարչին փառք մեծասցին,
5 Մեծն ի փոքուղ քարողեսցի և քաջարուեստն ծանիցի։
Աղդաւ թըռչուն մեղ թեաւոր ի ջուրց բըղխեալ ընդ հոմասեռս,
Բայց տեսակաւ զու անջատեալ ընդ փանաքիս և անընշանս.
Ի նոյնսըզ յամրաշարժ և գեղով անվայելուչ,
Ըստ հասակի յոյժ անարդիկ և յօդայինս վերջագասեալ.
10 Աղքատ և անհամբար ընդ այլսն և զու ես կոչեցեալ,
Անհոդ և անարար, որպէս ուսաք ի Քրիստոսէ.
Այլ ըստ անձին ես քաջավարժ բոլոր մասամբ անձնականաւդ,
Քոհեմ և ողջախոհ, իրաւայի և քաջասիրտ.
Իսկ արուեստիւ զու երաժիշտ ամենահնար անվարդապետ,
15 Ինքնարաւ ինքնուսումբն վայրարնակ և անքաղաք,
Անմերձ և մօտաւոր, ուրախարար լըսասիրաց,
Բաղդրաձայն դաշնակաւոր՝ որպէս կարծեմ. ըստ արուեստին,
Ոաստկախօս և հարթավանկ, խանդաղատող և ողբերդակ,
Հրամայող և ողորդ, ըզխրատականսս ներաբրող.
20 Սպառնացող և հեղախօս դրդուող կոչող և հրաժարող,
Կականող և ձայնարկու, յոյժ խընդացող և զուարճացեալ։
Արդ դիշերըն քեզ ի տիւ, և խաւարն որպէս ըղլոյս,

---

1 Տես Լ. Մելէքսեթ-Բեկ, Հովհաննես Սարկավագ Վարդապետ Հաղբատացու «Վասն շարժման և սասանութեան երկրի». «Տեղեկագիր» ՍՍՌՄ Գիտ. Ակադ. Հայկ. ֆիլիալի № 1. Երևան 1943, էջ 75։

2 Հովհաննես Սարկավագ Վարդապետի այս նշանավոր քերթվածը տպագրված լինելով միայն Վենետիկի «Բազմավէպ» ամսագրի մեջ մոտ հարյուր տարի մեզնից առաջ, 1847 թ. (էջ 221—225), դժվար է ճարվում. ուստի դա՝ ակադ. Մ. Արեղյանի նախաբաններով, Ռ մ բ.։

Տըքնասէր մրշտապաշտօն ըստ անժարմնոցըն սարասի,
Յօժարախորմ յաշխատութիւն և վաստակօքըն հանդուցեալ,
Պիտոյիւք սըղագունիւք իբր անճաշակ մարմին լըցեալ,
Նըւազօքըն կերակրեալ որպէս ունող զայն զօրութիւն,
Պարապեալ միայն երգոց ընդ գերակայըն կենդանիս։
Անդիր օրէնք ես միանձանց և կըշտամբիչ հեղգացելոց
Ոչ միով այլ յոլովիւք, որպէս տեսար ի նախերդեալսդ։
Ո վ պարող դու անձաձիր և կաքաւիչ յոքնանըւադ,
Աննըշան երեւելի, և անպատիւ փառաւորեալ.
Սրանչելի ի քեզ խորհուրդ որոց ընտրեաց տէր յաշխարհէ.
Բայց չառեր դու զօրութիւն որով դիւրաւ խօսին լեզուք.
Ոչ մըտեր ի վերնատունն ընդ հրաւիրեալսըն յաւետիսն.
Արդ ուստի՞ իցէ քեզ խօսել յայլալեզուս և յընտանիս.
Եկ ուսո ինձ զի ծաննայց, կիսակատար իմաստակիս.
Մի՞ պատճառեր զանրանութիւն դու յոդաձայնըդ վերծանող.
Անյօդ ձայնիւ վարդապետեա, և ըստացիր զիս աշակերտ.
Զի հատուցից քեզ փոխարէն ընդ ուսելոյ իմաստութեանն,
Արձակեալ քեզ ներբողեանկ թողից ըզկնի անապական,
Աւ հանդերձեալըն ժամանակ անջընջելի քաջայարմար,
Յորդորականս և վայելուչս, յորմէ օգտին իմաստնացեալք։

Զարկն պատասխանեալ։

ԱՀԱ լուայ և գիտացի զոր իմացար և խօսեցար.
Այժմ հրամայես և մեզ պատմել՝ ստ որում ունիս ի քեզ իմաստս,
Ըստ այսպիսում յեղանակի որ ասել դայ ի կարգի,
Անխոտոր և անսայթաք, թէպէտ անրաւ է զոր թողում։
Ոչ մեղայ ոչ մահացայ, ոչ կորուսի զոր ընկալայ,
Զաւանդըն պահեցի և տուգանաց ոչ ըդդացայ.
Զշինեցի ես աշտարակ զի յոգնակի դարձեալ մեղայց,
Կամ ընկալայց ըզպատուհաս նըմանապէս բանաւորացդ
Միոյ շրթան և բարբառոյ բազմատեսակ բաժանելոյ,
Ըզչար կամաց միութիւն այնու ի բաց անջատելոյ.
Զի և բազմացն է միութիւն նըմանապէս պարսաւելի,
Փոխադարձիչ յոչ ընդաւոր ըստ մեղանացըն շահեցման։
Արդ կացի ի ընկանին որոյ պարգևն է յայտնութիւն,
Որ ի լըրման ժամանակաց ընծայեցաւ փոքու հօտին,
Ընձեռեցաւ նոցա բազում զի կոչեցին բազումքն ի մին.
Զոր միովքն կորուսին՝ հակառակաւքն շահեցին.

Տող 32—35. Ակնարկում է Քրիստոսի առաքյալներին, որոնք հոգեգալստյան մեջ-ցին ժողովված էին մի վերնատան. «Եւ երեւեցան նոցա բաժանեալ լեզուք իբրև ի հրոյ, և նստաւ իւրաքանչիւր ի վերայ նոցա... և սկսան խօսել յայլ լեզուս» (Գործք Առաք. Բ. 1—4)։

Տող 50—54. Ակնարկում է Բաբելոնի աշտարակաշինությանը, երբ մարդկանց մեկ լեզուն խառնակվում է, և նրանց միությունը վերանալով՝ դադարում են աշտարակ շինելուց (Ծնունդք, ԺԱ. 1—9)։

Տող 56—59. «Ցայտնութիւնն» ըստ կրոնական հայացքի այն գիտանքն է, որ աստ-

60 Որպէս և այլ տընտեսականքն որով կեցաք ի մահուանէ
Ըզմեզ նորոգեցին ընդդիմակօք սըխալանացն։

Բուսացուցանել պարդապետն զդիմագրութիւն Զագուն եւ առնու զձ ամբասատեսութեանն։

ԶԱՅՍ ասաց պատճառ բազմանըւաց եղանակացն
Թոչունքն քաղդրտխոս ի հարցանելքն մեր ըզնա.
65 Թէպէտ բազմացքն միութիւն, թէպէտ միոյն տարբերութիւն,
Բնականին ի բաց դրութիւն վասըն սղալման առ վեհագոյնսն
Նըմանապէս են պատուհաս որպէս զիտեմք ի ընութենէ,
Ուստայ ես զեպերմամբ ես ի բազմայ ամաց տեսու.
Զի տըբնեցայ զօր ամենայն և ըզդիշերըն բովանդակ
70 Առ իմաստս ցանգութեամբ, նա և սիրոյն որ առ հանճար
Զայս ասաց և հաստատեաց որպէս կրնիք իւրոցն իրաց.
Յանդիմանեաց ըզմեզ ուղիղ, և ինքն օդովքն սըլացաւ,
Ի բարձրութիւն ոսաոյն նըստաւ ըզհայրենին բարբառելով.
Աղաղակաւ զիս ձանձրացոյց, և չոգտեցայ ի խոկմանէն.
75 Տըրտմեցայ և զուարճացայ ի մէջ երկուցըն պաշարեալ.
Յանուանէ զնա կոչեցի և խօսեցայ դաստաստանաւ,
Հարցի և քննեցի և պարտեցայ ի յաղթութեանն։
Ասացի ընդ անմեղին որ ճարտարէր առ իս բանիւ,
Գոգտնեօք ներհակ ձայնի ջանայր յաղթել ինձ ի մարտին.
80 Ասեմ, ընդէ՞ր դու զիս նեղես ըզխորհեցողս իմաստութեան.
Ուշի մըտացս իմոց յաղթես անդըլակի ժուժողութեամբդ.
Խորհըրդոցս այլայլութեամբ ըզդեկերանս անշահ առնես,
Ըզտայեցուածըս բաժանես, լընուս զականջըս խռովութեամբ.
Ընդ որս և միտքս արտարերին ոչ յամելով առ իս ինքեան,
85 Վաղեն արտարս իրրև ընդ ծերպս և բնաւ արկել ոչ ուշելով.
Ի գիւտըն քո վուխամ և ըկդրբեալըն ժոռանամ,
Ի շահաւէտ ճառից դրրկիմ առ ի շահել զոչ ճահելիդ.
Յանապատի աստ դամ նըստիմ զի օդտեցայց հանդարտութեամբ,
Ասացիս և իմացայց զի մի եղէց ընդվայրատանջ,
90 Աշխատեցայց անշահարար ունայնատուր իմաստութեամբ.
Բազմադիմի փնասուն ձրգմամբ որ հանդիպի ի մէջ մարդկան
Ցու նեղես զիս անձանձիր որպէս զըտեալ յինէն վընաս,
Դատտխազես աղաղակաւ որպէս օրէն է զըրդսլոց,

ված տալիս կամ հայտնում է զանազան դերբնական միջոցներով։ «Փոքր հոտ» կոչվում է քրիստոսի առաքյալների խումբը, որոնց հոգեգալստյան «հայտնության» ժամանակ շատ լեզուներ են տրվում, որպեսզի շատերը (մարդկային ազգը) կոչվեն ի մի հավատ. ինչ որ մեկովը, այսինքն մեկ լեզու ունեցած ժամանակ, Բաբելոնի աշտարակաշինության համար, կորցրին, հակառակովը, այսինքն շատ լեզուներով ձեռք բերեն, այսինքն՝ միանան ի մի կրոն, ի մի ժողովուրդ։

Տող 60. «Տնտեսականք»—ինչ որ «հայտնություններ» են եղել մարդեղության վերաբերյալ ըստ քրիստոնեական կրոնի։

Տող 65. «Բազմայն միութիւն»—աշտարակաշինության ժամանակ մարդկանց մի ազգ և մի լեզու լինելը։ «Միոյն տարբերութիւն»—Ադամի մեղանչելը։

Ատենարար առ դատաւորն սաստիկ դինէն ամբաստանես.
95 Կամ թէ կարծես զիս թրշնամի օտարապէս քեզ մարտուցեալ։
Զորմէ սիրեմըդ տըրտընջեմ, զի աստ կրեցի զոր ասացիդ.
Նաև այսու ես աշխատիմ զի ժուրհակաւ ամբաստանեմ,
Յոլով ժամըս պարապեալ ի գրով ձեռին ըզդէն տրրտունջ.
Ըզկարեորսըն մոռացեալ որով ապրէ անձն և մարմին,
100 Ըզմերձն առ նոյնրս խափանեալ որով լինի իմաստնանալ,
Զուգել մեծաց և անուանեաց, նաև վերին իսկ զորութիւնսն։
Արդ ես ոչ երբեք ծանեայ զիս վարեցեալ յորս ասացիդ,
Իայց աւելեօք ամբաստանեմ զի ծանիցի ոսոխութիւնն,
Որպէս սովոր ես զայս առնել որ յատենի են դասեցեալք.
105 Զի բանքրն զորասցին և մարթասցեն առնուլ օճան։

Վասն լեկլէին որ բանամն ի վերայ վարեցաւ։

Այլ և զայժմուս իսկ պատահումն ոչ լըռեցից-արտաբերել.
Ըզնախահօրըն վոխադրեստն որ յետ յանցմանն ընձեռեցաւ
Ապացոյց մեռելութեանն և զուշակիչ ուենակութեան,
110 Ըզվերարկուս ինձ համուռնակ զայս արարեր զու անպիտան,
Զի ի քո բանսդ անդ ըզրաղմամբ ներկեաւ սաստիկ այս մելանաւ։
Իայց ասա ինձ զիտակաւ զոր հարցանեմբս խորհրդիւ.
Զի թէպէտ բզդատախաղն դատեցելոյն չապարանել,
Թէ ազգակից ես սոխակի՝ ասա զու ինձ դիմադրութեամբ.
115 Ընդէ՞ր չունիս զու քեզ կայան յանապատի որպէս նոքայն.
Երաժիշտք են և նոքա, բայց ցանկացան անապատի.
Դաշնականացըն նուազօք ըզրացավայրսըն զարդարեն.
Սակաւուց եղև լըսել ըզրարեձայն երգատրութիւնսն.
Գովեցան և զրգուեցան յորոց լուան ըզքաղցրավանկսն։
120 Ամփիոն այր Թերացի և Արիոն միթեմնացի,
Որփեւս Թրակացի, այս երաժիշտք են մեծագովք.
Այլ նըւազեալ են առ նոքօք որք բնականաւն են պաճուճեալք,
Զի զործի այսր արուեստի նոքա չունին ի բնութենէ։
Մի և զու ես յայնցանէ զորոց լուար ըզպատմութիւնն,
125 Համարուեստ և անուանի որպէս արդիւնքրն վկային.
Իայց միով ես պակասեալ, զի չսիրեցեր զրնդ նոսա կեալ
Եւ չարարեր անդ քեզ դադարս ուր ե նոքա են տաւղեալ.
Աստ զաս նըստիս մերձ առ ինև իրր արուեստիւ ինձ յանգակից,
Իազմադեաւ երգարանաւ եղանակիս և կաքաւես.

Տող 106. «Լեկլէ»—մորթե զգեստ, որ հագել է և նախահայր Ադամը մեղանչելուց հետո. «Եւ արար տէր աստուած Ադամայ և նեռոյ նորա հանդերձս մաշկեղէնս, և զգեցոյց զնոսա» (Ծնունդք, Գ. 21)։

Տող 120—121. Ամփիոն երաժիշտ յոյն՝ արքայ Թերացւոց, որ և պարսպեաց զԹերէ. կամ որպէս քերթողքն առասպելեն, քնար յԱպողոնէ ընկալեալ, և նորին նուագացն քաղցրութեամբ զքարինս շարժեալ ի շարս և ի դետեղումն պարսպացն ընթացուցանէր։—Արիոն քերթող և երաժիշտ ի Մեթիմնա քաղաքէ Լեսբոսի՝ թողեալ ասի քնարաւն դլփին մի, որ ապա ընդ առաջադասունս դասեցաւ։—Իսկ Որփեւս երգիչ կամ քերթող էր անուանի, յորոյ ի լուր ձայնին գազանք ամենիք ընթանային, և կողերք ծառոց ծափ զծափի հարկանէին, Ծան. առաջին հրատարակողի։

130 Հոմերական տաղիցըն չափ յեւ ծանուցեալ լինի բազմաց
Յոտանաւոր և ցուցական ըստ քերթողացըն տեսակի,
Կամ թէ ևս աւելագոյն, որպէս թըւի ինձ գիտոցիս.
Զի վարժուին և կրթութիւն ոչ ժամանէ առ ըընութիւն։

Հաւն պատասխանել; ամբաստանեալքար առ վարդապետն։

135 ԴԱՐՁԱԻ պատասխանեաց բոլոր բանից ասացելոց,
Երագագոյն քան զոր լըսաւն ապաբանեաց հազնելդութեամբ.
Ծանոյց ինձ հաւաստեաւ կորովակի արտադրութեամբ
Զիմաստս խորհըրդոց մեզ ընդ միմեանս բնակութեան.
Ասէ, Զես արդարախոս ամբաստանողդ ըզմէնջ բանիւք.
140 Տարապարտ տըրտընջեցեր յորըս ես ոչ եմ պարտաւոր.
Լուր և դու իմոց բանից, արդարախոս դատեցելոյս։
Իմ և ձեր է այս աշխարհ յորում և դուք էք պանդըխտեալ,
Ընտանի և սեպհական ըստ որում էրըն բնակութիւն,
Ի յարարչէն մեզ աւանդեալ տեղի ուսման և աճեցման
145 Յարմարական մեզ առ ի պէաս որպէս ունիմք ըզկազմութիւն։
Ռուք ըզձերըն տուժեցայք վասըն յանցման առ արարչին,
Աստուածութեանըն ցանկացայք, զոր ունէիք՝ զայն կորուսէք.
Յերկինս ելանելով մերձ առ ըզժոխըս սողացէք,
Զեռնարկելով առ ճոխանալ աղքատացայք և տնանդացայք,
150 Առ գերակայսն ամբառնալով կործանեցայք ի ստորին վայրս,
Առ մեծ փառըս դիմեցմամբ վերթոտնեցայք աստ առ մեզ.
Զարարչին բան մոռացայք, և բանսարկուին հաւանեցայք,
Օրինօր անօրինեալք և անիծիւք դատապարտեալք,
Յանմեղութեան անդ ոչ կացեալք, անթիւ չարեաց եղէք պահակք։
155 Զարդարութիւնրն կորուսեալք՝ յոքունց մեզաց եղէք դըաիչք,
Տեարքըդ ծառայք ախտից գըտայք հաւանութեամբ մարդասպանիս։
Ծառայքս ի ձէնջ ապըստամբեալ որպէս և դուք ի տեառնէն,
Փուշ և տատասկ ձեզ փոխարէն զի չսիրեցէք ըզփափկութիւնն.
Մանու վըհիւ ձեզ հատուցումն զի չախորժէք ըզկեանս անեղծ.
160 Թըշնամութիւն առ սիրեցեալն ըստամբակացդ առ սիրուն հայրն.
Անդրադարձիլ ձեզ առ երկիրն ապականիչքըդ պատկերին,
Կերակուր ձեզ ի վայրէ որպէս և մեզ երկրակեցացս,
Անասնականըս պարենիկ չիմացողացդ ըզվայելուչն,
Ընդ մեզ կենակցութիւն ձեզ չընտրողացըդ առ Աստուածն,
165 Առ ծառայս անդուգութիւն՝ զանդուգութիւն մեծարողացդ։
Բայց և անմեղքըս ցեասեցաք վասն ձերոյդ ժըպրհութեան.
Ի փառըս ձեր մեք գոյացեալք և վասըն ձեր ապականեալք,

Տող 147. «Աստուածութեանն ցանկացայք» խոսքով ակնարկում է Ադամի մեղանչելուն, երբ խարող օձն ասում է Եվային, թե երբ արգելված պտուղն ուտեք, «լինիցիք իբրև գաստուածս» (Ծնունդք, Գ. 5)։

Տող 148. Ակնարկում է Բաբելոնի աշտարակին, որի գլուխը պիտի հասներ մինչև երկինք (Ծնունդք, ԺԱ. 4)։

Տող 165. Բոլոր կենդանիներն ըստ հին կրոնական հավատքի ստեղծվել են մարդուս ծառայելու համար։

Ոչ միայն մահուամբ, այլ և սաստիկ գանարբութեամբ,
'Նդ ընկալողացդ ըղձեսորն կամքս չընկալողքս ըղդիտութիւն,
170 Ընդ աղատ կամաց ունողքդ հետեհալքս ըստ ըընութեան.
Ընդ մըտաւորսդ և բանաւորս անբանութեամբ պարաւանդեալքս.
Արդ մեզ և ձեզ առ հաստակ եղէք գըտիչքդ կորըստեան,
Զի և ընդ մեր իսկ տուգանաց պարտիք համար տալ արարչին.
Եւ ագէտք վըշտացինք պարապատեն ըզմեզ յերկրի,
175 Մորշակք և ձըմերունք և պիտոյից պակասութիւնք,
Ծաւք և խոթութիւնք և տարաժամ մահու արկուածք,
Որք յաւելան վասն մեղաց զի տանջեսցին ղըստահակողսն.
Յորս աւելի մեք աշխատիմք՝ ոչ ունելով յարկս և քաղաքս,
Ոչ հաժարքս մըթերեալս ի լիութիւն հարկաւորացն,
180 Ոչ դեղս և ոչ ըբժիշկս որով ցաւոց սխտ դադարէ,
Ոչ կակուղ ինչ կերակրիկ մեզ ի սփոփանքս դիւրութեան.
Եւ ի վերայ ամենայնի՝ մեօք կերակրիմք որպէս հատիւ.
Ի միմանց ելս ծախիմք որպէս դիտէք և տեսանէք։
Արդ եթէ այսքանեօք մեզօք կորքս թուեցաքըդ վերադոյնդ
185 Զըրկեցայք դուք ի կենաց և յընտանի բնակութենէ,
Մեզ զի՞ էք մեղապիր որ չզըրկեցաք զոք ի տեղւոյ,
Ոչ անցաք ըզսահմանաւ զոր աւանդեաց մեզ արարիչն.
Զըրկումըն մեր ի ձէնջ, և դուք ըզմէնջ ամբաստանէք.
Բրաւամբք դատեցարուք ըստ հրամանի ըստեղծողին։

190 **Առեալ դուրիւն երկեցուցց բանից և զպարտուրիւն խօսեալանել վարդապետին։**

ՃԸՇՄԱՐՏԻ զայս խօսեցաւ ըստ պատահմանցըն հանդիպման՝
Ըստ ացատրեալ հոյլքս բանից իմաստաբար բարբառելով։
Որով յաղթեալ մեզ իմաստնոցս և կարծեցեալ բանաստեղծացս,
Լըռութեամբ յանդիմանեալ, ոչ կարօտեալ երկար բանից։

Акад. М. Абегян

Иованнес Саркаваг Вардапет

РЕЗЮМЕ

Выдающийся писатель Иованнес Саркаваг Вардапет был одним из первых выразителей нового интеллектуального течения армянского возрождения. Он умер в 1129 г. глубоким старцем. Родители его заботливо воспитали своего даровитого сына, который в целях усовершенствования своего образования поступил в Ахбатский монастырь, где он изучил не только церковные, но и „внешние", т. е. нецерковные науки, а также искусство риторики и пиитики. По завершении своего образования он остался в этой же обители в качестве монаха и продолжал заниматься наукой и литературой. Естественно, он удостоился и ученой степени своего времени—„вардапетутюн". Иованнес

Саркаваг обыкновенно именуется „вардапет"(= доктор, учитель), равно как и „философ", „софист" в своем первоначальном древне-греческом положительном смысле, как мудрец, знаток своего дела, ритор, учитель риторики и философии. Неутомимо работая над собою, он становится опытным, разносторонним ученым, философом-писателем. Одновременно он неустанно занимается педагогической деятельностью и готовит множество сведущих и подготовленных учеников. Он никогда не остается индиферентным к запросам своего времени и охотно письменно откликается на все вопросы, заданные ему.

Одним из его замечательных работ является труд по упорядочению армянского календаря, который он, как многоопытный знаток календаря, исправил. Пользуясь большим авторитетом, он ввел в армянскую среду неподвижный год взамен подвижного, который исчислял только 365 дней.

Многочисленны и разнообразны по содержанию научные и литературные труды Саркавага Вардапета, которые, за малым исключением, пока-что не опубликованы и не изучены. Он сочинял панегирики, толкования, речи, молитвы, труды по календарю, поучения, космографические и другие естественно-исторические труды, стихотворения и т. п. Приходится сожалеть, что его исторический труд о сельджукских тюрках по сей день не обнаружен.

Этот крупный ученый писатель своим просвещенным умом возвышался над густым мраком средневековья. Он был ищущим духом, стремился объяснить вещи и их природу естественным образом, боролся против суеверия или, как выражается он сам, против „баснословной лжи", против „мнений глупцов". Он требовал: 1. владеть всей наукой своего времени как церковной, так и „внешней" и 2. не довольствоваться сочинениями других, а непрестанно самому лично изучать и проверять на опыте свои познания. „Без опыта никакое мнение не может быть вероятным и приемлемым,—говорит он,—ибо только опыт является твердым и несомненным". Таков принцип, который применяется и проповедуется им еще в XI столетии.

В дни Саркавага Вардапета Армения находилась в самом несчастном положении. С одной стороны бессмысленная политика Византийского правительства выдворяла из страны армянские военные силы, с другой сельджукские турки беспощадно разоряли беззащитную страну и истребляли ее жителей. Падали армянские княжества. Народ, лишенный родной земли и очага, уходил из Армении. Это положение на первых порах получило свое отражение в литературе в форме патриотической элегии, но уже в среде второго поколения рождается тенденция собирания армянского народа в Армении, ободрения и политического его спасения.

Этой же цели служили речи Саркавага Вардапета и одна духовная песня его, введенная в церковную службу. Таким образом впервые им была внесена в армянскую поэзию эта весьма важная и

большая тема, которая, начиная с XI в. и вплоть до XX в., постоянно воспевалась и сделалась национальной идеологией.

Автор статьи далее подробно анализирует одно большое стихотворение Саркавага Вардапета—„Слово мудрости", которое своей изящной формой и богатым содержанием является знаменательной новизной в древне-армянской литературе. Это стихотворное произведение представляет собою диалог между автором-поэтом и скворцом; эта птица—представительница внешней природы. Тема его—проблема возникновения искусства, в особенности, музыки и поэзии. В то время как, согласно древне-религиозным взглядам, источником искусства является божественное „откровение", наш поэт считает поэзию подражанием природе и воспевает природу. Поэт,—говорит он,—изучает свое искусство, подражая природе, и только так возможно сочинять для будущих времен бессмертные и прекрасные произведения; но все же и такое произведение всегда оказывается по своим достоинствам ниже самой природы. „Откровение" приемлемо только в древне-религиозных повествованиях. Человек уже более не обладает этим божественным даром, ибо не пребывает в изначальном естественном состоянии.

Наряду с этой основной идеей, этой новой теорией возникновения искусства, его стихотворение полно и других, весьма разнообразных мыслей. Он, например, восстает против „изначального" или „адамова греха". Вместе с тем, одна из красот целостности этого стихотворения та, что развитие содержания его протекает на религиозной канве (ткани). Он, с одной стороны, отличный и независимый от своей эпохи мыслитель, а с другой, все у него облечено в религиозный покров, что вполне естественно для того времени. Мы видим самого поэта с его пытливым умом, поэта, анализирующего свои думы, полного любви к природе, жаждущего науки. Ритмичными и увлекательными стихами он воспевает одновременно и реальную птицу, и природу, делает свои субъективные переживания темой своей теории и поэзии.

После анализа формы и содержания этого стихотворения помещено приложение: „К вопросу о биографии Саркавага Вардапета".

Редакция „Известий" в конце статьи публикует упомянутое стихотворение Саркавага Вардапета.